مُونس المخلصِين

ملقّب به

اُسوۂ حسنة

مصنف

حضرت مرشدنا و قبلتنا الحاج الحافظ خواجه محمّد حسن جان

الفاروقي المجددي رحمة الله تعالىٰ عليه

نوشتم نام تا ماند نشاني - كه مارا نيست دائم زندگاني

خوش نويس - ماستر احمد علي
ولد حاجي عبدالله لغاري
ساكن ڳوٺ گلاب لغاري

١٠ شعبان بروز خميس
١٤٠٥ هـ

ص ۲۳۶

اختصار بلیغ [illegible]

شرح اسماء الرسول صلی اللہ علیہ وسلم

مؤلفہ [illegible] محمد [illegible] مخدوم [illegible]

مونس المخلصین

اُسوۂ حسنہ

[illegible]

دیباچہ مکتوبات شیخ [illegible] صفحہ ۴

[illegible] کتاب [illegible] صفحہ ۳۲

دیکھا ماہنامہ [illegible] ص ۱۹۹

در مکتوبات امام ربانی قدس سرہٗ

و فضائل مکتوبات ص ۶۹ و ص ۸۱

صفحه ۹۱ – مسئله رضاع – وضلیت

صفحه ۲۵۲

۱۴

مونس المخلصین

فارسی

از قلم صاحب العلم والعرفان قطب الاقطاب

حضرت شاہ آغا سرہندی مجددی

مسند نشین

درگاہ ٹنڈو سائینداد - تحصیل ٹنڈو محمد خان

ضلع حیدرآباد سندھ

فہرست مضامین کتاب هذا

تمت

بعونہٖ سبحانہ و تعالیٰ و حسن

توفیقہ

ایں کتاب مستطاب

مونس مخلصان و انیس دوستان

مسمٰی بہ

مُونسُ المخلصِین

ملقب بہ

اُسوۂ حسنۃ

در ذکر حالات مبارکات و مقالات و سوانح عمری قدوۃ الکاملین زبدۃ العارفین مجمع الفیوض والبرکات منبع العلوم و الحسنات ملاذ الفقراء والغرباء والمساکین مشفق و مہربان مخلصان و دستگیر درماندگان شمع انجمن مجددی و رونق افزود دودمان معصومی، سلالۃ السلف وسیلۃ الخلف مولٰنا و مرشدنا و قبلتنا الحاج الحافظ خواجہ محمد حسن جان الفاروقی المجددی

رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ

در مطبع عباسی لیتھو آرٹ پریس کراچی ۵ جمادی الثانی ۱۳۶۶ھ مطبوع گردید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نحمدہٗ سبحانہٗ تعالیٰ ونصلی ونسلم علیٰ رسولہ الکریم وعلیٰ آلہٖ واصحابہٖ اجمعین
وعلیٰ اولیآء امتہٖ واصفیآء ملتہٖ الیٰ یوم الدین ٥

امابعد دیروز بعد العصر برادرم حافظ ہاشم جان بمشورۂ مولوی صاحبان حافظ عبداللہ ہالائی ومولوی محمد حسین تنوی فقیر را گفتند اگر سوانح عمری وحالات حیات طیبہ حضرت قبلہ گاہی فردوس آرام گاہی قدس سرہ بر طرز وطریقہ "انیس المریدین" کہ حضرت ایشاں قدس سرہٗ در سوانح عمری ومناقب وحالات حضرت قبلہ گاہ خود نوشتہ اند شما ہم کتابی بنویسید وعجائب حالات واخلاق وعادات آں مجمع الکمالات وشمۂ از فضائل ومقامات آں ستودہ صفات کہ بقیہ سلف صالحین وعجائب روزگار بودند برنگارید بہتر خواہد بود۔ گفتم من خود ہمیں داعیہ در خاطر دارم مگر غفلت وبے خبری ما از فضائل وکمالات آں یگانۂ روزگار مانع از اقدام بریں کار می شود۔ افسوس کہ قدر نعمت بعد از زوال معلوم می شود چنیں نعمت عظمیٰ خزینۂ علوم واسرار گنجینۂ فیض وبرکات در خانۂ ما موجود بود مگر ما از قدر ومنزلت آں بے خبر واز متاع عزیز وبے بہای خود غافل بودیم۔ باید بود کہ چہل سال پیش ازیں ما ایں کار میکردیم حالات وواقعات سنویہ ویومیہ قلمبند می نمودیم بلکہ از ایام ولادت تا آغاز جوانی کہ حضرت ایشاں بخصائل حمیدہ واوصاف جمیلہ متصف وموفق شدہ بودند از بزرگان وہم عصران حضرت ایشاں بلکہ از خود ایشاں معلوم کردہ می نوشتیم تا البتہ قابل قدر وذخیرۂ معتد بہا جمع می شد مگر آں وقت عزیز از ما در غفلت وبے انگاری گذشت۔ شنیدہ را ناشنیدہ ودیدہ را نادیدہ گذاشتیم حالا چہ خواہد شد

گفتند حالا ہم خوب است کہ ایں واقعہ تازہ شدہ است از احباب ومخلصین حالات تحقیق

وکرامات عجیبہ شنیدہ میشوند اگر قدرے نوشتہ جمع کردہ شود تاہم غنیمت است چراکہ مَالَایُدْرَکُ کُلُّہٗ لَایُتْرَکُ کُلُّہٗ خصوصاً اعلالات ایام بیماری و آخر سنین عمر شریف کہ پیش روی ما است آنہم بعد از تمادی ایام از یاد خواہد رفت۔ غیر بعد ازیں تحریک وگفتگو داعیہ قلبی قوت گرفت و برخی از شیم دریں افکار و خیالات بگذشت و بعضی عنوانہائے مفیدہ و مناسبہ مقصود بخاطرم مرتسم گشتند۔ صبحی قلم برداشتم و عزم بالجزم کردہ درصدد تالیف ایں کتاب شدم وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا بِاللّٰہِ عَلَیْہِ تَوَکَّلْتُ وَاِلَیْہِ اُنِیْبُ۔

وہمدراں حال بخاطرم ریخت کہ بر تتبع "انیس المریدین" نامش **"مونس المخلصین"** مقرر کردہ شود و ملقب بہ **"اسوہ حسنہ"** کردہ آید لیتأسّٰی بِہِ الْمُخْلِصُوْنَ وَیَسْتَأنِسُ بِہِ الْمُؤْمِنُوْنَ ۵

ہر کہ ہجرش ز وصل شد مانع   بر رسول و کتاب شد قانع

بخدمت ناظرین باتمکین گذارش آنکہ ایں چند سطور و اوراق کہ در بیان عادات و اخلاق آں یگانہ آفاق نوشتہ می شوند محمول بر مبالغہ و اغراق نہ نمایند و مبنی بر پیوند پدری و پسری وجذبہ جانبداری ندانند چراکہ شکم ما سیر بود قدر نعمت خانگی نمی دانستیم آنچہ فی الواقع سبب کرامت و کمال و فی الحقیقۃ موجب حسن و جمال بود از جہت تعاہد و مشاہدۂ یومی و لیلی و کثرت مزاولت و مجالست آنہم بنظر ما نمی آید و خیال بآں نمی کردیم۔ آرے اگر دیگر کسے از مریدین و مخلصین اجنبی ایں کار میکرد البتہ در آں گنجایش و احتمال ایں شبہ می شد اما دریں جا و دریں صورت اغراق و مبالغہ چہ معنی بلکہ آنچہ حقیقت نفس الامری و صورت حال و واقعات بود از آنہم اقل قلیل و عشر عشیر بقید تحریر آمدہ چہ جائیکہ اغراق و مبالغہ کردہ شود۔

من بحیثیت یک مورخ قلم برداشتہ می نگارم فقط قصیدہ خوانی و مدح سرائی و مبالغہ طرازی مقصود نیست۔ لہٰذا از ذکر کرامات و خوارق عادات کہ اکثر مخلصان ذکر

می گشتہ بالکل اغماض وپہلوتہی نمودہ ام وفقط ذکرعادات واخلاق کہ موجب اقتدائی مخلصین وباعث تتبع دیگراں باشد اکتفامی نمایم

وایں رسالہ مشتمل است برچہار ابواب وفصول متعددہ ومقدمہ در ذکرآباواجداد وخاتمہ در ذکراولاد واحفاد ومریدین خالمخلصین۔

باب اوّل درحالات ابتدائی وزمانہ تعلم وکسب کمالات حضرتِ ایشاں۔

باب دوم در ذکرتالیفات وتصنیفات واوراد ووظائف ومجربات طبیہ ومبشرات منامی حضرت ایشاں

باب سوم در ذکراخلاق وعادات ومناقب وفضائل حمیدہ وشمائل شریفہ وسجایائے مرضیہ حضرتِ ایشاں۔

باب چہارم درکیفیت مرض الموت ودیگرحالاتِ آخریں حضرت ایشاں۔

مقدمه در ذکر آبا و اجداد و دیگر عزیزان و خویشان حضرت ایشان

حضرت ایشان خلفِ سعید و فرزندِ رشید و جانشین قبله گاه خود مجمع الفیوض والبرکات قدوة السالکین سراج الاولیاء عمدة الاولیاء دستگیر درماندگان مقبول بارگاه حضرت منان جدی و مرشدی حضرت خواجه عبدالرحمن قدس سرہٗ بودند حضرت ایشان ذکر والد شریف خود در رسالہ تذکرة الاولیاء مجملاً و در انیس المریدین مفصلاً نوشته اند بهتر آن است که من به الفاظ حضرت ایشان از تذکرة الصلحاء تذکرهٔ والد شریف ایشان بنویسیم بیت

کمال طفل هنرمند زینت پدر است شود ز آب گهر نام ابر میسان سبز

فمن الصلحاء الذین تشرفت بصحبته سیدی وقبلتی ومرشدی مولنا الوالد المرحوم قدس سره. احوال و اوضاع و سوانح عمری و ملفوظات و کرامات حضرت ایشان قدس سرہٗ در کتاب انیس المریدین مطبوع و مشهور است من اراد الاطلاع علی ذلك فلیرجع الیه که این مختصر گنجایش احوال حضرت ایشان که مجموعهٔ اخلاق محمدی و منبع اسرار الٰهی بودند ندارد. اما چونکه این مختصر نیز مقتضی آن است که ازین خوان نعمت تهیدست نرود بطریق اختصار که رشحه از بحار و نمونه از خروار توان گفت این قدر نوشته می شود که ولادت حضرت ایشان در سنه یک هزار و دو صد و چهل و چار هجری ۱۲۴۴ در شهر احمد شاهی مشهور قندهار بوقوع آمد. بعد از وصول بسن تمیز علوم متداوله تا نقطهٔ آخر از علمائے آں دیار حاصل نموده و کسب کمالات باطنی از حضرت والد ماجد خویش خلاصهٔ آل معصوم حضرت شیخ عبدالقیوم سرہندی مجددی قدس سرہٗ فرموده مجاز و مسند نشین آں قدوهٔ عارفان گردیدند و بعد انتقال حضرت اوشان که در سنه یک هزار و دو صد و هفتاد و یک بوقوع آمد حضرت ایشان بکمال استقامت بر مسند ارشاد نشستند و

وفیض بخش طالبان حق گردیدند وبخلعت اخلاق محمدی مفتخر گردیدند تواضع ومسکنت و
استقامت شریعت وتوکل وصبر ورضا وخدمتِ فقراو وترحم برخلق اللہ باوفور تقوی
وجود وسخا خاصہ حضرتِ ایشان بود کہ برائے ہر خلقی بابی در انیس المریدین مذکور است
درحدود سنہ یکہزار ودوصد ونود وہفت بمع عیال واطفال ہجرت نمودہ وتقریبًا پنج سال
درحرمین الشریفین گذرانیدند۔ کاتب الحروف کہ تولدش ہم درشہر قندھار درسنہ
یکہزار ودوصد وہفتاد وہشت بوقوع آمدہ دریں سفر مبارک حاضر خدمت وہمرکاب
حضرتِ ایشان بود۔ بعد از مراجعتِ سفر حرمین الشریفین بقیہ عمر مبارک در دیار سندھ
درقریۂ ساداتان ٹکھڑ بسر بردند ومخلصین ومریدین سندھ را فیضہا بخشیدند۔ باوجود
کثرت فتوحات حضرت ایشان درخوراک وپوشاک ومکانِ سکونت ہیچ تکلفے
نفرمودند وبحال سادہ وضعی عمر شریف باخر رسانیدند۔ فتوحات مریداں را اکثر بذوی
الحاجات وفقرا ومساکین وذوی القربیٰ عطامی فرمودند وحصۂ قلیل آں بصرفِ
عیال واطفالِ خود می آوردند۔ چیزی کہ از متاع دنیوی جمع فرمودہ بودند ہمیں کتابہا بودند
کہ از جمیع علوم وفنون ہر جاکہ نام کتابی می شنیدند۔ باستکتاب یا بقیمت بدست می آوردند
وداخل کتب خانہ می فرمودند درمحافظت ومطالعہ آں سعی بلیغ می فرمودند واولاد واحفاد
ومتعلقات خودرا نصیحت وکوشش علم خواندن می کردند۔ واز اعمالِ ظاہری وریاضات
زیادہ کوشش درصفائیِ باطن وتخلق باخلاق آں سرور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میفرمودند
وشوق حرمین الشریفین دائم العمر صفت لازمی شان بود کہ ہفت مرتبہ سفر مبارک را درعمر
خود بعمل آوردہ بودند۔ وبرائے مزارات اولیاء از راہ ہائے دور ودراز سفر می کردند۔ وبر
مزاراتِ اولیا قدس اسرارہم مدتی استقامت می کردند۔ تستر احوال وپوشیدگی خود
از نظر اغیار عادتِ جبلی شان بود۔ اگر کسی از مریدین ومخلصین بالمشافہہ یا بذریعۂ کتابت
مدح ووصف خود می شنیدند ازاں ناراض می گشتند واستغفارہا می فرمودند۔ واز خدمت

فقراء و مهمانان بنفس نفیس خود و از نهار رفتن و بر خاک و بوریا خوابیدن و پیاده رفتن هیچ عار نداشتند۔ و خود را مسکین و ابن المسکین می فرمودند و در خدمت ذوی الحاجات اگرچه مردم عوام و خسیس باشد بجان می کوشیدند۔ الحاصل که متخلق باخلاق الله بودند و در وقت خود ثانی نداشتند۔ افسوس که قدر اینچنین دُرِّ شاهوار و مجموعهٔ اسرار کسے ندانست و همچنین بار راز سربستهٔ خود محو انوار الٰهی گردیدند۔ در سنه یکهزار و سه صد و پانزده (۱۳۱۵) دوم ذی قعده یوم جمعه وقت ضحوة الکبریٰ، بمرض بواسیر و اطلاق ازین عالم بے ثبات چشم حق بین خود پوشیده انتقال برحمتِ ذی الجلال فرمود۔ در عالم حیات مدت هفتاد و یک سال قمری عمر شریف خود بکمال نیکنامی باخر رسانیدند۔ اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْن۔ انتهیٰ

حضرت قبله گاهی قدس سرهٔ آنچه در کتاب هائے خود شمائل و فضائل و مناقب علمی و عملی والد شریف خود نوشته اند کافی و شافی است اما از زیاده ضرورتِ خامه فرسائی نیست لکن قصهٔ هجرت کردن ایشان از خراسان بعربستان و احوال تشریف آوری ایشان بممالک سندھ و کیفیت توطن درین ملک و سکونت مع عیال و اطفال و متعلقین در شهر ٹکهر و انتقالِ ایشان در اینجا نوشتن ضرورست۔ مخفی نماند که وطن اصلی آبا و اجدادِ ما تا چهار پشت در قندهار ملک خراسان است جدِ خامس راقم الحروف حضرت شاه غلام حسن و والدش حضرت شاه غلام محمد در پشاور هستند در زمانیکه سلطنت بادشاهانِ اسلام در هند زوال گرفت و سکهان بر پنجاب مسلط شدند و شهر سرهند شریف را که وطنِ اصلی آبا و اجدادِ ما بود ویران کردند حضرات سرهندیه اولاد حضرت مجدد در بلادِ متفرقه متفرق شدند بعضی برامپور رفتند و بعضی بعربستان و بعض بخراسان هجرت کردند۔ اجدادِ ما حضرت شاه غلام حسن و شاه غلام حسین هر دو برادر فرزندان حضرت شاه غلام محمد حسب استدعای احمد شاه درانی و نیازمندی مخلصان ولایتی در پشاور که ملک اسلام و تبع خراسان بود توطن اختیار نمودند۔ جدِ ما حضرت شاه غلام حسن و والدش شاه غلام محمد در پشاور رحلت

کردند وہمانجا مدفون شدند مزار ایشاں بیرونِ شہر پشاور متصل چھاؤنی موجود ومشہور ومعروف است و احاطۂ دیوار باحجرہائے مجاورین بر مقبرۂ ایشاں برائے آسایش زائرین ومسافرین تعمیر یافتہ است وتا ایندم موجود۔ فرزند شاہ غلام حسن جدِ ما حضرت غلام نبی از پشاور بقندھار آمدند ودراں جا سکونت اختیار کردند وہم درانجا رحلت نمودند قبر اوشاں در احاطہ علیحدہ نزدیک مقبرۂ عم اوشاں حضرت شاہ غلام حسین مشہور بحضرت جی صاحب قندھار والہ مشہور ومعروف وزیارت گاہِ عام وخاص است۔ بعد ازاں فرزند اوشاں حضرت خواجہ فضل اللہ صاحب بعد ازاں فرزندِ اوشاں حضرت شاہ عبد القیوم ہم در شہر قندھار عمر بسر بردند وقبرہای ایشاں ہر سہ در جنب یکدیگر اند۔ ولادت جدِ ما حضرت خواجہ عبد الرحمٰن ابن حضرت شاہ عبد القیوم ونشو ونمای حضرت اوشاں ہم در شہر قندھار واقع شدہ۔ والدۂ ماجدۂ حضرتِ ایشاں مجددیہ بنت حضرت شاہ ضیاء الحق معروف بحضرت شہید خواہر عینی حضرت آغا عبد الرحیم صاحب مثاری والہ بود۔ شاہ ضیاء الحق وشاہ فضل اللہ ہر دو برادر عینی فرزندان شاہ غلام نبی بودند یعنی والدۂ حضرت خواجہ عبد الرحمٰن بنت العم والد ماجد ایشاں بود۔ پس حضرت آغا صاحب مثاری والہ خالوی ایشاں و حضرت شہید ہم جد مادری وہم برادر جد حقیقی ایشاں می شود۔

حضرت ایشاں ایام طفلی در آغوش والد ماجد خود حضرت شاہ عبد القیوم تربیت یافتند۔ واز خدمت والد بزرگوار خود واز دیگر علماے وقت خصوصاً عمدۃ العلماء ملا حبیب اللہ صاحب قندھاری مؤلف کتاب "مغتنم" در اصول فقہ کہ از علماء متبحرین آں دیار بود کتب درسیہ از معقول ومنقول خواندہ در عمر ہفدہ سالگی فارغ التحصیل شدند۔ از حضرتِ ایشاں منقول است کہ در ایام طالب العلمی شوقِ مطالعہ بحدی داشتم کہ در ایام خواندن کتاب مطول حضرت والدم مرا سؤال کردند شوق مطالعہ بچہ حدی داشتم کہ بعد از نماز خفتن تا صبح مشغول مطالعہ می بودم۔ وبدیگر طرف ہیچ خیال نمی شد۔ بعضی اوقات کہ

حضرت والدم یعنی شاه عبدالقیوم مشاهده این احوال می نمودند حمد آلهی جل شانه بجا می
آوردند. بعد از تحصیل علوم ظاهری بخدمت والد بزرگوار خود بتحصیل علوم باطنی و سلوک
طریقهٔ نقشبندیه و استفادهٔ فیوض و برکات کمر همت بستند و رسیدند بجائیکه رسیدند

حضرت ایشان در شهر قندهار سکونت در مکان آبائی خود داشتند در یک
حصهٔ خود و در دیگر حصه برادر ایشان حضرت عبدالله معروف بغلام جان مع عیال
و اطفال اقامت پذیر بودند و در جنب آن خانهٔ خواهر ایشان والدهٔ حضرت شیرین جان
آغا بود. سرای مذکور و مسجد آبا و اجداد ما تا حال در محله "بردرانی" از دوازده برجی در شهر
قندهار موجود است و حضرت قبله گاهی قدس سره همیشه برای مرمت و تعمیر آن وقت
ضرورت مبلغ می فرستادند و بواسطهٔ آغا عبدالحکیم جان مرمت و گلکاری آن میکنانیدند
تا منهدم و ویران نشوند و آثار قدیمه آبا و اجداد باقی ماند. حضرت ایشان بعد از وفات
قبله گاه خود حضرت شیخ عبدالقیوم در محال ارغستان که از شهر قندهار بسمت مشرقی بمسافت
سی کروه است قطعهٔ زمین و جوی "شکرپ" خرید نمودند و در آنجا مسجد و خانه ها ساختند.
از قندهار بسبب مظالم حکام وقت و طوائف الملوکی در سنه یکهزار و دو صد و هشتاد و یک ۱۲۸۱
مع عیال و اطفال هجرت کرده رفتند و در آن صحراها از شهر و حکام و فتنه و فساد گوشه گرفته
نشستند. مردم صحرائی که فطرةً ساده لوح صاف دل و صاف گوی و مسلمانان خوش
اعتقادی باشند قدوم ایشان را ابر رحمت دانسته از انوار ظاهری و باطنی ایشان
مستفید و بهره اندوز می شدند و اخلاص و محبت بحدی داشتند که بعضی از آنها مانند
ملا سلطان محمد وغیره مجنون صفت مفتون و مدهوش گردیده بودند. اگر حکایات محبت
و اخلاص مندی آن افغانان نو مرید و صادق الاعتقاد که از مردمان ارغستان شنیده میشود
می نویسیم سخن دراز میشود و از موضوع ما نحن فیه خارج.

القصه در آن ایام درمیان امیران کابل و سرداران محمدزائی سخت بی اتفاقی و

خانه جنگی افتاده بود، برادر با برادر و پدر با پسر بر سر پیکار و عداوت بودند. انگریزاں موقعه را غنیمت دانسته بر خراسان یورش کردند امیر شیر علی خاں والی کابل گریخته راه ترکستان گرفت و بموت طبیعی در راه درگذشت بعد ازاں پسرش یعقوب خاں در کابل تخت نشین شد، مگر انگریزاں او را قید کرده بهندستان آوردند باقی ایوب خاں پسر دوم امیر شیر علی سمت قندهار مزاحم انگریزاں شد و باتفاق اقوام افاغنه و مجاهدین ملت برابر سه سال بالنصاری می جنگیدند، و انگریزاں را دم دربینی کردند تا که امیر عبدالرحمن ابن العم ایوب خاں مدعی تاج و تخت از طرف روس با جمعیتی بر آمد و با انگریزاں ساز باز کرده عهد و پیمان باهم مستحکم کردند۔ انگریزاں او را در کابل امیر کرده خود بوریا بستر برداشته واپس بهندستان آمدند۔ و نظم و نسق ولایت خراسان بامیر عبدالرحمن تفویض نمودند پس امیر عبدالرحمن بمقابله ایوب خاں لشکر کشی کرد و جانب قندهار یلغار نمود۔ مگر تمام اولس افاغنه و اکابر ملت و علماء و مشائخ تسلط امیر عبدالرحمن را عین تسلط نصاریٰ دانسته فتواے جهاد دادند و با ایوب خاں کمر همت و معاونت بسته بمدافعت دشمنان او پرداختند. مگر تقدیر مساعدت او نکرد۔ امیر عبدالرحمن خاں غالب آمد و ایوب خاں فرار کرده بایران رفت و از ایران بهندستان آمده بقیة العمر در زیر سایۂ انگریزاں گذرانید۔

بهر حال چوں امیر عبدالرحمن بر ولایت خراسان تسلط گرفت در پے بیخکنی اعدا و مخالفین خود گردید هر کرا می یافت به تیغ بے دریغ می کشت یا با نواع تعذیب و عقوبتها معذب می نمود۔ خصوصاً از سرکردگان قوم و طبقۂ علماء و مشائخ هر که با او جنگ کرده بود یا فتواے جهاد داده بود آں را مطلقاً نمی گذاشت۔ چنانچه در طبقۂ علماء عالم مشهور و معروف ملا عبدالرحیم آخندزاده و در طبقۂ مشائخ حضرت آغا عم جان را مع فرزندش نوجوان عبدالباقی جان بقتل رسانید و از سرکردگان افاغنه و سرداران

محمدزئی چه گفته شود۔ عالمی یا قتل شدند یا راهِ فرار گرفتند۔

دراں دورانِ غوغا شوری و ہنگامۂ فتنہ و فساد حضرتِ ایشاں عزمِ ہجرت بعربستان کردند۔ تمام عیال و اطفال و متعلقین و خدمتگاران از ذکور و اناث و صغار و کبار که تقریباً پنجاه و شصت نفر بودند (چراکه عیال و اطفال برادر ایشاں مرحوم حضرت غلام جان که در مکه فوت شده بود، و خواہر محترمہ ایشاں زوجہ حضرت حبیب اللہ که در بمبئی نوجوان فوت شده بود یک فرزندِ یتیم مسمٰی عبدالقدوس معروف به شیریں جان گذاشته بود و ایں ہمه عجائز و ارامل و یتامیٰ را متکفل پرورشِ حضرتِ ایشاں بودند) از افغانستان در سنه یکهزار و دو صد و نود و هفت کوچ کرده بسواری کجاوه ها و شتران و ستوران روانه شدند۔ اسباب ضروری و کتب خانه هم همراهِ خود برداشتند۔ منزل بمنزل بقلات بلوچی رسیدند۔ بجای مستوفی فقیر محمد خاں که از مخلصانِ صمیمی آں دیار بود چندے اقامت کردند و ازاں جا بشہر جاگ ناڑی تشریف آوردند و بجای قاضی حامد اللہ و ملا عبدالحکیم رختِ اقامت افگندند و درماندگی سفر دور کردند۔ در ایامِ اقامت جاگ ناڑی برادر راقم الحروف مسمی محمد عابد که نخستین اولاد حضرت قبله گاهی بود ولادت شد و هم دراں جا وفات یافت۔ بعد ازاں کوچ کرده بشہر گڑھی یٰسین از مضافاتِ شہر شکارپور رسیدند۔ در انجا رئیس کبیر خاں صاحب عطاء اللہ خاں بارکزئی قدومِ ایشاں را مغتنم دانسته یک ماه کامل ضیافت نموده انواع خدماتِ لائقه و جاں نثاری بعمل آورده و اصرار نمود که حضرت ایشاں مستقل طور ہمیشه دریں جا سکونت اختیار نمایند برائے مستورات خلاصه حویلی و برای حضرتِ ایشاں اوطاقِ خود مید ہم (اوطاق مذکور بنامِ حضرتِ ایشاں تا حال در گڑھی موجود است) و برائے کفاف اہل و عیال از جاگیر خود یک حصه علیحده کرده مید ہم۔ مگر حضرتِ ایشاں قبول نکردند و فرمودند ما برائے نشستن سندھ نیامده ایم، ما بجائے پاک عربستان مشتِ خاکِ خود را می بریم و ایں چنیں

استدعا مستوفی قلات واله و دیگر هر جا مخلصان عرض مید اشتند و از حضرتِ
ایشاں همیں جواب می یافتند۔ القصه در انجا سفر خشکی بر شتران و ستوراں گذشته
از سکهر بسواری کشتی در دریای سنده بمتعلوی که حالا بمٹاری معروف است آمدند
مٹاری از مخلصاں و مریداں آبا و اجداد یه بود چراکه از زمانهٔ قدیم مسکن و منزل گاه حضرت
بود قبهٔ بی بی صاحبه جدهٔ ایشاں بنت شاه غلام النبی خواهر حضرت فضل الله و شاه
ضیاء الحق در انجا است و خالوی ایشاں حضرت آغا عبدالرحیم صاحب در انجا بود و پیشتر
از ورود قافلهٔ حضرت ایشاں از قندهار هجرت کرده در انجا رسیده بودند و متصل قبه
و مسجد بی بی صاحبه سکونت پذیر شده بودند) چندے در مٹاری اقامت کرده حسب
استدعائے سید میران محمد شاه که مرید و مخلص والد ایشاں حضرت قندهار واله بود۔
میراں محمد شاه
و زمینداری او در قریهٔ سادات ٹکهڑ بود بٹکهڑ آمدند (ٹکهڑ بکسر تای هندی و ضم کاف و های
مختفی و رای هندی اسم قریهٔ سادات متعلوی است) و تقریباً یک سال کما بیش
سنه ۱۲۹۹ و ۱۳۰۰ در ٹکهڑ توقف افتاد چوں موسم حجاج آمد از ٹکهڑ براه دریا بکراچی بندر
روانه شدند و با قافلهٔ سابقه بعضی دیگر مخلصین سنده همراه و همرکاب شدند۔ دراں زماں
جهاز حجاج از بندر بمبئی بجده روانه می شد نه از کراچی چندے روز در کراچی بجای سیٹھ
مراد نزول فرموده و تهیهٔ اسباب سفر نموده از بندر کراچی در کشتی هائے دریائے شور
سوار شده بخیر بمبئی رسیدند دراں زمان سیٹھ زکریا دراں جا مالک جهاز ها و اهل خیر و
اخلاص مند بود در خدمت و تواضع کمر همت بسته بند و بست سواری و روانگی حضرت ایشاں
در جهاز دخانی بخوب وجه بجا آورد۔ از خدمتِ والده صاحبه شنیده ام که سیٹھ صاحب
مذکور بحدی اخلاص و حسن خدمت نمود که ٹکٹ جهاز مفت داد و از حضرتِ ایشاں با تمام
رفقاء نول جهاز نگرفت۔ و بتقریبی از حضرت قبله گاه خود یاد دارم می فرمودند که خلیفه میاں
خداداد مجاور مخدوم صاحب ٹڈی واله در ایامے که حضرتِ ایشاں در بمبئی بودند بسمعش

رسید که حضرت ایشان با جمع کثیر و جم غفیر از رفقا و فقرا بحرمین شریفین می روند و
حالا به بمبئی رسیده اند شش صد روپیه کلدار (نوٹ ها دران وقت رائج نبودند) برای زاد راه
وخرچ سفر نماند بخدمت حضرت ایشان عرض نکرد و از خود خود رضا شده آخر من محمود سبب عاری از شرف حاضر خدمت و شرف زیارت نشده خواستم
این نذرانه محقر قبول فرمایند پس حضرت ایشان از بمبئی روانه شده به بندر جده رسیدند و از جده بام البلاد
مکه مکرمه رسیدند و در جای شیخ عبدالله سندهی والد شیخ محمد حسین سندهی که دران زمان مطوف
بود و الحال از نبیره هایش محمد صالح و احمد و عبدالقادر و دیگر معلمان در مکه موجود هستند
سه سال متواتر سنه ۱۳۰۰ھ و سنه ۱۳۰۱ھ و سنه ۱۳۰۲ھ بعضی در طائف شریف و بعض در مکه اقامت کردند
بعضی حالات و واقعات آن روزگار حضرت قبله گاهی در انیس المریدین متفرقاً ذکر کرده اند
بعد ازان بصد شوق و عزام جانب دار السلام مدینه طیبه علی صاحبها الصلوة والتحیة رفتند و یکسال
و چهار ماه دران بلده طیبه اقامت نمودند. بعد ازان بمشوره بعضی دوستان و اشاره بعضی
بزرگان عزم معاودت بوطن مالوف خود خراسان کردند. حضرت قبله گاهی قدس سره میفرمودند
که مولانا رحمة الله مهاجر مکی بانی مدرسه صولتیه که از اکابر علمای زمان و دوست حضرت کلان
بود برای معاودت بهندستان بارها حضرت ایشان را اصرار می نمود و می فرمود که شما باز
بملک خود بروید چرا که در آنجا مخلوق خدای تعالی جل شانه را از وجود شما فائده خواهد
رسید و عالمی فیض یاب خواهد شد و شما این قدر بسیار عائله و متعلقین همراه خود دارید مبادا
از تنگی معاش پریشان شوید چرا که گذارهٔ این ملک سخت است بغیر اوراهین گذران
مشکل است و در ملک هند فراوانی و ارزانی است. بیک پیسه نخود مردم سیر میشوند میفرمودند
که اسیتی زمین منجی نیست عمل منجی هست هر جا که باشد اگر زمین منجی بودی ابو لهب ناری
نبودی) خیر حضرت ایشان بعد از اقامت پنج ساله در بلاد طیبه واپس بعزم ملک خود مراجعت
فرمودند و بازگذر ایشان بر ملک سنده افتاد مخلصین و محبین سنده از رفتن خراسان
مانع شدند. و همه یکزبان متفق شده عرض کردند که حضرتا امروز دشمن قوی بادشاه غشوم

بوسر اقتدار است و در پی آزار است خود را در مهلکه انداختن و عیال و اطفال را بدست
دشمن دادن خوب نیست چار ناچار حضرت ایشان در شہر ٹھٹھ آمدند (ٹھٹھ نام قریہ ایست بر
کنارہ دریائے سندھ جانب جنوبی از شہر حیدرآباد بمسافت ہشت کروہ) دراں قریہ سید
میران محمد شاہ والہ بخش شاہ زمینداران شہر ٹھٹھ و دیگر سادات متعلوی جا ہائے خود خالی
کردہ برائے سکونت حضرت ایشاں دادند. و مدۃ العمر خیلے جاں نثاری ہا و اخلاص و
محبت ہائے مافوق البیان بروئے کار آوردند. در تعظیم و توقیر صاحبزادگان بلکہ خادمان
درگاہ دقیقہ از دقائق فرو نمی گذاشتند و تقریباً دہ سال حضرت ایشاں در قریہ ٹھٹھ
گذرانیدند و دریں ایام حضرت ایشاں یک اوطاق کلاں برائے مہمانان خود بر کنارہ
جوے "جون واہ" طیار کردند و در جنب آں یک مسجدے پختہ تعمیر کردند. و نماز پنج وقتہ
در مسجد خود ادا می کردند. الا روزِ جمعہ کہ مسجد جامع سادات ٹھٹھ والہ می رفتند و نماز
جمعہ در انجا میخواندند. در ظرف ایں سنوات عشرہ (موافق سنین ہجرت) ٹھٹھ شریف مرجع
خلائق و ملجائے عالم گردید. از اطراف و اکناف سندھ ہر گونہ مخلوق از خواص و عوام و فقراء
و اُمراء و مشائخ و علماء قطع منازل و مراحل کردہ جوق در جوق می آمدند و از چشمہ فیوض و
برکات ایشاں مستفید و سیراب شدہ می رفتند. و خود ہم بر دعوت مخلصاں بسواریِ اسپاں
و شتراں دُور دُور تا اقصائے حدود سندھ بسفر می رفتند. از جانب شمال تا جیکب آباد
سیوی و بھاگ ناڑی سفر ایشاں می شد و از جانب جنوبی تا کھارہ کنارہ سمندر و از
جانب شرقی از ملک نارہ تا ریگستان تھر می رفتند. فتوحات از ہر گونہ روی آورد بعضی
مریداں زمین ہائے زرعی می دادند و بعضی مال و مواشی و بعضی تمام اموال و املاک و
اثاث البیت خود را ہبہ یا وصیت می کردند. چنانچہ در ایام سکونت ٹھٹھ شریف چوں تقریب
شادی کتخدائی فرزند ایشاں عموی صاحب حضرت آغا محمد حسین پیش آمد دعوت ولیمہ
عام دادند و بسیار مردماں آمدند. مبلغ بیست ہزار روپیہ کلدار بطریق نثار حسب

عرف این دیار جمع شدند. حضرتِ ایشاں آں را تقسیم کردہ ہفت ہفت ہزار بہر دو
پسران خود را دادند و یک ہزار داماد خود حضرت عبدالقدوس صاحب را و یک ہزار بایں
فقیر را کہ دراں ایام از نبیرہا فقط من پیدا شدہ بودم دادند. و دو ہزار اہلیہ خود جدّۂ ما را
دادہ باقی دو ہزار برای سفر عربستان پیشِ خود نگاہ داشتند. دریں ہمہ مدت تمنای
حضرتِ ایشاں آرزوئے معاودت بملکِ خراسان از دل نگشیدند و سکونتِ سندھ
مستقلاً اختیار نہ نمودند مگر از جہتِ مانع مذکور راہ رفتن بخراسان نمی شد عارضی طور عمر خود
را در سندھ گذرانیدند تا کہ پیکِ اجل در رسید و ہمیں جا جانِ شیریں بجاں آفریں سپردند
لا راد لقضائہ ولا معقب لحکمہ یا ابن آدم ترید وا رید ولا یکون الا ما ارید۔

دو سہ سال پیش از رحلتِ ایشاں بر قریۂ ٹھٹہ خوفِ غرقابی پیدا شد دریائے سندھ
رخ بایں جانب قریہ گردانید و ساحل جنوبی را از بیخ برکندہ در قعر خود می انداخت ساکنین
قریہ تہتیہ کوچیدن کردند و ہر کس بناحیہ کہ مقتضائی وقت و حال او باشد رفتن گرفتند
میر غلام علی خاں تالپر امیر کبیر ساکن شہر ٹنڈہ غلام علی کہ مرید صادق العقیدہ و مخلص
جاں نثار حضرتِ ایشاں بود استدعا نمود کہ در ٹنڈہ سائیں داد قریب ٹنڈہ محمد خاں
برکنار نہر گونی من باغہا و زمینہا دارم مکانی پُرفضا و خوش ہوا است و ہم از خطرۂ دریا دور و
بزراعت و بساتین معمور اگر حضرتِ ایشاں از ٹھٹہ انتقال کردہ درانجا سکونت اختیار فرمایند
ہر آئینہ سعادت و خوش قسمتی با خواہد بود. ہر وقت کہ ما یاں بحیدر آباد می رویم رفت و آمد
ما بر ہمیں راہ می شود گاہ بیگاہ از سعادتِ قدمبوسی مشرف شدہ باشیم و قطعہ زمین برای زراعت
و سکونت اہل و عیال من نذرانۂ درگاہ می کنم. حضرتِ ایشاں معروض او را بعرض قبول
رسانیدند و حضرتِ قبلہ گاہی را برائے تعمیر مکان در ٹنڈہ سائیں داد مامور فرمودند چنانچہ
حضرتِ ایشاں کار تعمیر در دست گرفتند اولاً یک احاطۂ دیوار عالم پناہ از گل ولای
در احاطۂ چہار جریب بنا کردند و اندرونِ آں مکان حویلی کلاں کہ تا الآن موجود و خانہ

سکونت حضرت در ٹنڈہ سائیں داد

ام العیال است تعمیر کردند چوں ایں مکان تعمیر یافت بقضای الٰہی جل وعلی شانہٗ حضرت کلاں در ٹھٹھ وفات یافتند گورستان ٹھٹھ نزدیک دریا در خوف غرقابی بود پس مشورۂ مخلصین واہل شوریٰ بریں قرار گرفت کہ دفن حضرت ایشاں در دامن کوہ گنجہ کہ جانب شمالی از ٹھٹھ بمسافت یک کروہ واقع است کردہ شود تا بعد ازیں تمام مردمان گرد و نواحی اموات خود را در انجا بردہ گورستان عام سازند و بمرور و ہور از خوف وخطرہ دریا وغیرہ محفوظ ومصئون مانند الحاصل کہ جنازۂ حضرت ایشاں در انجا بردہ گنجینۂ اسرار وعلوم را در دامن کوہ گنجہ دفن کردند بعد ازاں مردم اطراف واکناف اموات خود را در انجا دفن کردن آغاز نمودند وامروز در عرصۂ پنجاہ سال گورستانی عظیم در حوالی مزار شریف آباد شدہ وتمام عزیزان وقریبان ما در انجا سپرد خاک نمودہ میشود ؎

در وحشت مرگ بیم تنہائی نیست　　　یاران عزیز آں طرف بیشتر اند

بعد ازاں سلسلۂ تعزیت وفاتحہ خوانی وخیر وخیرات شروع شد وہمدریں ایام حضرت قبلہ گاہی برای آسایش زائرین وواردین کار تعمیر مقبرہ شروع کردند مگر حسب وصیت قبلہ گاہ خود تعمیر قبہ بر سر قبر اوشاں نکردند فقط چار دیواری مربع بطول وعرض دہ گز از خشت ہائے پختہ بنا کردند وسقف آں بر استونہائے ساج قائم کردہ برائے زائرین سایہ ساختند لیکن محاذی قبر شریف در سقف روزنی کشادہ داشتند تا مانع باران حائل آسمان نباشد وبرای مقبرۂ دیگر پسماندگان احاطۂ وسیع گرداگرد آں از دیوار پختہ گردانیدند واندرون آں دو کوٹھی ہا برای آسایش مجاورین وزائرین تعمیر نمودند و بعد از چند سال در احاطۂ مذکور مسجدی ودر جنب آں دو حجرہ ہا نیز بنا کردند کما ہو الموجود الآن وتاریخ تعمیر آں جناب سید حاجی اسد اللہ شاہ ٹھٹھوی کہ بر لوح کاشی نوشتہ بر دروازۂ آں نصب کردہ اند چنیں گفتہ ؎

بنا شد مسجدے زیبا الحمد　　　بیا جنات عدن را بجن سیر

چو شد آغاز و انجامش بخوبی | فقد اسالش بگو اتمام بالخیر

چوں ازیں کارہا فارغ شدند و ختمۂ سالیانہ حضرت قبلہ گاہ خود بجا آوردند و تمام مخلصین و اعزّہ و احباب آمدند و رفتند بعد ازاں حضرتِ قبلہ گاہی حسب عزم سابق از ٹھٹہ ہجرت کردہ مع تمام عیال و اطفال خود بہ ٹنڈہ سائیں داد در سرائے خود کہ سابق طیار شدہ بود نشستند و بعد ازاں در ٹنڈہ مسجد و اوطاق و کوٹی ہائی نوکران و مکتب وغیرہ تعمیر کردہ دیگر احاطۂ بیرونی و دیوار قلعہ بر تمام آبادی و تعمیرات در طول و عرض ہشت جریب گردانیدند کہ تا ایں دم پیشِ نظر ناظرین مشہود و موجود است و مسکنِ اہل البیت و ماوای غربا و مساکین و زائرین است و مملو از خانہ ہائے اولاد و احفاد ایں است سرگذشت آبا و اجداد و کیفیتِ قیام ما در ٹنڈہ سائیں داد۔

والبقاء لِلّٰہِ وحدہٗ سبحانہ و تعالیٰ۔

در منقبت حضرتِ ایشاں شاعرانِ آں وقت بزبان فارسی و عربی بسیاری از قصائد مدحیہ و مراسلاتِ منظومہ گفتہ اند و در انیس المریدین بعضی نوشتہ شدہ اند از انجملہ منظومۂ آخوند یار محمد ٹھٹوی کہ در سلاست و روانی مانند آب حیات است و خوشتر از شیرۂ نبات دریں جا ذکر کردہ میشود و صاف گوئی و سادہ لوحی او قابل داد است و لائق مبارکباد ہزاراں نازک خیالی و بلند پروازی را بر ایں چنیں خوش بیانی و شیریں زبانی قربان باید کرد

اے صبا گر بسوی ٹھٹہ روی | از تو بر من ہزار احسان است
آں دیارے کہ ہر خس و خارش | بہتر از یاسمین و ریحان است
در ہمانجاست پیر و مرشد من | نام نامیش عبد رحمان است
ہست آں امام ربانی | آنکہ سرتاج اہل عرفان است
مسکنش حسب قسمت است آنجا | وطن اصلیش خراسان است
کعبۂ عارفان راہ خدا | قبلۂ جملۂ اہل ایقان است

مقتدائے گروہِ مقبولاں | پیشوائے جمیع شیخان است
بر سپہر کرامت و عرفاں | ماہِ تابان و مہرِ رخشان است
غمزدہ بہر جملہ غمزدگاں | چارہ فرمای مستمندان است
صاحبِ فضل و جود و فیض و عطا | ذی حیا و شرافتِ شان است
چوں رسی در جنابِ اقدسِ او | ادبے کن ادا کہ شایان است
بازخواں بر سرش سلام از من | کہ ہمیں رسمِ اہلِ ایمان است
بعد ازاں گو بصد خشوع و خضوع | کہ غلامِ تو لیس پریشان است
بارہا گرچہ بر تو گفت و نوشت | در حقش از تو از چہ نسیان است
حسبِ ارشادِ تو وظیفۂ او | حسبنا اللہ زنصِ قرآن است
تا مگر او کشائشے یابد، | در شب و روز سبحہ گردان است
لیک از بختِ نامساعدِ خویش | اشکِ حسرت ز چشم ریزان است
در غمِ رزق و دردِ بے شغلی | سینہ اش چاک و دیدہ گریان است
چہ گزند رفت زاں گدا کہ شہا | ہمہ تن غرق بحرِ حرمان است
کرمے گر کنی و گر نہ کنی | بر سرش منتت فراوان است
بہرِ حق در حقش بخواہ از حق | زانکہ او کارسازِ دوستان است
در دعا دست بر خدا بردار | کو تعالیٰ رحیم و رحمان است
سیدا سرورا برائے خدا | مددی کن کہ وقتِ احسان است

حضرتِ ایشاں (خواجہ عبدالرحمٰن) در عمرِ خود چہار زوجات گرفتہ بودند، و از ہمہ اولاد پیدا شدہ و در حیاتِ ایشاں و در خوردی فوت شدہ، الا از زوجہ اخیرہ کہ جدۂ مایاں بود و عنقریب ذکرِ آں می آید دو فرزند و یک دختر خلف گذاشتند فرزندِ اکبر قبلہ گاہی حضرت محمد حسن و فرزندِ دوم عموی صاحب حضرت

محمد حسین تولد اوشاں در سنہ ۱۲۸۸ھ شدہ یعنی دہ سال از حضرت قبلہ گاہی در عمر خورد بودند در علومِ عقلیہ و نقلیہ صاحب کمال بودند از خدمتِ والد شریف خود و دیگر فضلائے وقت علوم مروجہ خواندہ بودند از کارہائے زمانہ فارغ البال و مطالعۂ کتب روز و شب اشتغال داشتند در ہمہ علوم و فنون خصوصاً علم ادب و علمِ تاریخ وسعتِ معلومات و یدِ طولے داشتند، در شعر گوئی و لغات فارسی و عربی و قواعد ہر دو زبان بے نظیر و ماہر بودند مجلس ایشاں با وقار و تمکین بود بغیر توجہ و التفاتِ اوشاں کسے را جرأت چون و چرا نمی شد مگر مباحثِ علمی و گفتگوی کتابی را بسیار دوست داشتند از آں خفہ و ملول نمی شدند و با ہر کسے سلسلہ جنبانی سوال و جواب می کردند و از آں خوش می شدند، یک کلیات مطبوعہ مشتمل بر غزلیات و قصائد و تاریخہا و رباعیات و دیگر صنائع و بدائع شعریہ دارند کہ از آں کمال بلاغت و براعت ایشاں ظاہر می شود۔ افسوس کہ دریں ایام در ماہِ صفر سنہ ۱۳۶۸ھ بعمر ہشتاد سال ازیں دار فانی برائے جاودانی رحلت نمودند رحمہ سبحانہ و تعالےٰ و جنازۂ اوشاں را بمقبرۂ حضرت کلاں در کوہ گنج آوردند۔

حضرت عموی صاحب در عمرِ خود چہار زوجات یکے بعد دیگرے گرفتند و کثیر الاولاد بودند و ہمہ ازواج و اولاد در زندگانی اوشاں فوت شدند فقط یک صبیۂ صلبیہ کہ بصاحبزادہ غلام مرتضیٰ فرزند حجۃ اللہ فرزند حضرت ضیاء احمد صاحب ملیر والہ منسوب است زندہ است و دیگر اولاد از فرزند خود مرحوم و مغفور آغا محمد اسمٰعیل جان کہ در حیاتِ ایشاں وفات کرد چند نفر خلف گذاشتہ اند مرحوم آغا محمد اسماعیل ابن العم فقیر فرزندِ ایشاں در سنہ ۱۳۰۷ھ ۲۔ رمضان در ٹکھڑ پیدا شدہ بودہ۔ شخصے صالحے و دیندار صاحب اخلاق حمیدہ و اوصاف سعیدہ بود با ایں فقیر خیلے محبت و الفت و مہربانی ہا داشت۔ در فارسی دانی و شعر گوئی

فائق و از عربی واقف بود. در شعر "روشن" تخلص می کرد مرحوم در سال ۱۳۶۱ھ در شهر کراچی در حیات والد خود انتقال نمود، جنازه اش را در ریل گاڑی برداشته بکوه گنجه در مقبرهٔ جدّ مرحوم آورده سپردِ خاک کردند۔ مرحوم سه پسر و چهار دختر خلف گذاشتند فرزند کلانش محمد اسحاق جان صاحبِ اخلاق جمیله و فرزند دومش ابراهیم جان صاحب علم و فهم و فرزند سومش برخوردار عبد المجید تاهنوز صغیر السن است محمد اسحاق جان و ابراهیم جان هر دو صاحب عیال و اطفال اند و هر سه برادر خواهر زادگان این فقیر می شوند چرا که مرحوم اسماعیل جان هم برادر زاده و هم داماد حضرت قبله گاهی بود.

دختر حضرت کلان یعنی عمهٔ فقیر خواهر عینی حضرت قبله گاهی والدهٔ آغا عبد السلام جان که تولد او در شهر قندهار سنه ۱۲۸۰ھ شده است و دو سال در عمر حضرت قبله گاهی خوردتر است از نساء صالحات و قانتات صابره و شاکره صاحبه حلم و تحمل و عفاف و کفاف خدمتگار اهل و عیال و عبادت گذار پروردگار است تعالیٰ و تقدس تاهنوز که عمر شریفش بهشتاد و هشت سال رسیده سه ماه متواتر رجب و شعبان و رمضان و ستهٔ شوال روزه می دارد و او را گفته می شود که حالا سن پیری و ضعیفی شما رسیده است این قدر تکلیف روزه ها نکنید، می گویند در خوردی در عربستان آغای کلان یعنی برادر خود قبله گاه فقیر کتابے میخواند و دران فضائل این سه ماه نوشته بود از ان زمان تا الآن این هر سه ماه روزه داشتن شروع کرده ام و بعد ازاں گاهی نگذاشته ام.

منسوبه بحضرت حاجی عبد القدوس معروف بشیرین جان ابن حضرت حبیب الله ابن حضرت عظیم الله ابن حضرت امین الله ابن حضرت خواجه شاه صفی الله صاحب کابلی قدس سرهٗ شده اند. حضرت شیرین جان آغا هم خواهر زادهٔ حضرت کلان و هم داماد حضرت ایشان و هم خلیفهٔ ماذون و مجاز حضرت اوشان بودند. در طفلی و الدِ اوشان بغربت در شهر بمبئی فوت شدند، پس خالوئے اوشان حضرت کلان او

را در آغوشش تربیتِ خود گرفتند و چوں اولادِ خود پرورش دادند و چوں کلاں شد دخترِ خود بی بی مشارٌ الیہا را باو تزویج کردند بسیار محبوب و مرغوب خالوئے خود حضرت کلاں بودند حضرتِ ایشاں در حقش می فرمودند شیریں جان چنانچہ نامش شیریں است خود ہم شیریں است و خودش ہم خیلی شیوۂ اخلاص و محبت و اعتقاد بخالوی خود و مرشدِ خود حضرت کلاں میداشت۔

حضرتِ قبلہ گاہی ذکرِ خیرِ او در "انساب الانجاب" بایں الفاظ فرمودہ اند۔

(حضرت میاں عبدالقدوس مشہور بحضرت شیریں جان صاحب ایں حضرت عمہ زادہ مؤلف کتاب عفی عنہ بودند، در حدود سنہ ۱۲۷۰ھ در شہر قندھار متولد شدند از ایام طفولیت تا سنِ شباب تربیت صوری و معنوی از حضرت قبلہ و کعبہ مؤلف یافتہ بودند و بانواع کمالات فائز شدہ بودند و سلوک و خاندان مجددیہ بترتیب از حضرت قبلۂ ما کہ خال ایشاں بودند باخر رسانیدہ بودند و مجاز شدہ بودند در حیات حضرتِ مرشد خود صاحب ارشاد بودند در زہد و تقویٰ و فہم و فراست یگانۂ روزگار بودند از فرطِ اشفاق کہ حضرت قبلۂ ما بروی داشتند وے را بشرفِ دامادی خود قبول فرمودہ بودند و انواع بشارت در حقِ اوشاں بر زبانِ مبارک می آوردند، بعمر شصت و دو ۶۲ سالگی در شہر ٹنڈہ محمد خاں ضلع حیدرآباد سندھ تاریخ چہارم ماہِ محرم شب جمعہ انتقال فرمودند اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔ انتہی) مریدانِ ایشاں در ملک سندھ جابجا بسیار اند چونکہ ایشاں از اولاد حضرت خواجہ صفی اللہ بودند لہذا مریدان و خلفائے حضرت موصوف چوں مخدومان ننگر ٹھٹھہ و لطامانیاں دہ باوشان تعلق و ارادت مندی بسیار دارند۔

والدۂ شریفۂ ایشاں کہ خواہر حضرت کلاں جد ایں فقیر بود خیلے عالمہ و عارفہ و عابدہ صاحبِ فیض و برکت بود تمام عمر با برادرِ خود حضرت کلاں جد ایں فقیر بسر بردند و از دعا

نہ شدند چرا کہ شوہر اوشاں خواجہ حبیب اللہ والد شیریں جان بعد از تزویج بسفر رفت و باز نیامد و در عین جوانی در حیاتِ والدِ خود حضرت عظیم اللہ در بمبئی انتقال کرد و از عجائب اتفاقات آنکہ بی بی صاحبہ اہلیہ شاں چوں بسفر حج ہمراہ برادر خود حضرت کلاں بعربستان رفت دیگراں ہمہ در مکہ بودند کہ ایں بی بی ہمراہِ فرزندِ خود شیریں جان بہندوستان روانہ شد و چوں بہ بمبئی رسیدند قضارا بی بی صاحبہ بیمار شد و وہم در انجا فوت کرد و در جنبِ شوہرِ خود حبیب اللہ جائے گرفت، بیت

دو چیز آدمی را ستاند بزور   یکے آب و دانہ دوم خاکِ گور

حضرتِ ایشاں خسرِ ایں فقیر می شوند و فرزندم غلام علی جان نواسۂ او و لد بنت اوشاں است کہ آں مرحوم نیز در سفر عربستان ہمراہ ایں فقیر بحج رفتہ بود و بعد از حج براہ مدینہ در جدہ وفات نمود در غرۂ محرم سنہ ۱۳۵۱ھ و در قبرستان شرقی شہر کہ بیرونِ فصیل محاذی باب مکہ است مدفون شدہ است۔

حضرتِ ایشاں سوائے بنات سہ فرزند خلف گذاشتند: آغا عبد السلام جان کہ فرزندِ اکبر و قائم مقام والدِ خود است تولدِ اوشاں در قریہ ٹنگھر سنہ ۱۳۰۶ھ ۱۲ محرم شدہ است اوشاں پنج فرزند دارند، کلاں اوشاں برخوردار غلام احمد جان بفضائلِ علمی و کمالاتِ صوری موصوف است و خواہر زادۂ ایں فقیر می شود، و از اتفاقاتِ عجیبہ آنکہ احمد جان خواہر زادۂ من است و پدرِ او خواہر زادۂ پدرِ من، و جدِ او خواہر زادۂ جدِ من یعنی یعنی ایں رشتۂ قرابت تا سہ پشت مسلسل آمدہ است و از بطنِ اہلیۂ دیگر کہ آں ہم خواہرِ من است و بعد از وفات ہمشیرۂ اولی ایں ہمشیرہ را بنکاح آوردہ است چہار پسر دارند: غلام قیوم و حبیب اللہ ہر دو برخورداران سعادت مند حافظِ قرآن ہستند سوم فرزند ایشاں برخوردار صفی اللہ چہارم برخوردار غلام محمد است کہ مادرزاد گنگ و کر پیدا شدہ است، سلمہم سبحانہ و تعالیٰ۔

فرزند دوم حضرت شیریں جان عمر جان بود کہ مادر زاد صم و بکم پیدا شدہ بود ولبسیار صاحب فہم و فراست بود، حضرت قبلہ گاہی او را در حضرات تنکار پوری شادی کنانیدند بیچارہ در عین جوانی انتقال نمود و دو فرزند صغیر السن عبد اللطیف و عبد الجبار خلف گذاشتہ است۔

فرزند سوم حضرت شیریں جان عبد الغفار جان است، تولد او در سنہ ۱۳۲۱ محمد خان ثلاثہ شدہ است، از علوم درسیہ تحصیل یافتہ است و ایں ہم داماد حضرت قبلہ گاہی است قدس سرہٗ چہار فرزند دارد: عبد الباقی و امین اللہ و عظیم اللہ و محمد انور سلمہم ربہم

حضرتِ ایشاں یعنی خواجہ عبد الرحمٰن ولد الشیخ الکامل العارف الواصل صاحب الطریقۃ والحقیقۃ والشریعۃ قدوۃ السالکین و زبدۃ العارفین ثانی مجدد و خواجہ محمد معصوم حضرت شاہ عبد القیوم قدس سرہ المکتوم بودند۔

حضرت قبلہ گاہی قدس سرہٗ ذکر خیر حضرتِ ایشاں مختصراً در "انساب الانجاب" چنیں آوردہ اند کہ احضرت حاجی شاہ عبد القیوم فرزندِ نخستیں و مسند نشین حضرات آبا و اجداد کرام بودند۔ بشارت تولدِ ایشاں و تعیینِ نامش بطریق الہام ازلی بی جناب قدس سرہا بوالدِ خیر لفیش ہم در بلخ رسیدہ بود۔ در حدود سنہ ۱۲۲۰ھ ہزار و دو صد و بست حضرتِ ایشاں در قندھار تولد شدہ اند تحصیل علوم ظاہری از اجلّۂ علمائے وقت ہم در قندھار نمودند و تربیت باطن و سلوک طریقت از حضرت والد ماجد خود یافتہ اند تبتل و انقطاع و توکل و اتباع شیوۂ مرضیۂ ایشاں بود در طبعش صفت جلالیت غالب۔ سوانح عمری و ملفوظات مبارکش و کرامتش آخوند امید علی[1] سندھی ہالائی

---

[1] مرحوم آخوند امید علی ولد حاجی عبد اللہ ولد حافظ نور محمد قریشی عقیلی ساکن قریہ ہالا کنڈی ضلع حیدر آباد سندھ از قبیلۂ آخوندان سانونی مرید و مخلص حضرت صاحب قندھار والا بود کاتب خوشخط و شاعر خوش خیال و خیریں مقال بود۔ کتابہائے فخریہ چوں مکتوباتِ مجددی و مکتوبات معصومی و عمدۃ المقامات وغیرہ نیک بدستخط ایشاں در کتب خانہ موجود اند در سنہ ۱۳۰۳ ہجری یازدہم ماہ رجب شیرازۂ حیاتش از ہم گسست در مقبرۂ مخدوم لاکھیال بودلہ در ہالہ مدفون شد و ہیچ اولادے خلف نگذاشت

درکتابے علیحده مسمی بقدسیاتِ قیومیّه تفصیل و اشباع نوشته است احوالِ سرتفصیلش
ازاں کتاب باید جست کہ ایں کتاب گنجایش آں ندارد)

فقیرمی گوید آں کتاب شائع وچھاپ نشده است نادراً بعضی نسخه ہای قلمی نزدبعض مخلصین سندھی یافته می شوند، بنابراں خواستم که قدری معتدبه از رساله مذکوره انتخاب نموده دریں جا بنویسم وفقط بر ذکر بعض ملفوظات قدسیه و ارشادات عالیه اکتفا کرده از نقل دیگر تصرفات وخوارقِ عادات که مؤلف مذکور بچشم خود دیده یا از دیگر خلفا و اصحاب شنیده عمداً پہلوتہی نمودم چراکه خوارق وکرامات مخصوص بصاحب آں است وفائدهٔ ملفوظات وارشادات عام ونفع آں متعدی- وایں ہم بدانند که مشرب ومذاق آباواجدادِ ما عملاً واعتقاداً یکی است بلکه تمام مشائخ ایں سلسلهٔ علیه از حضرتِ صدیق اکبر تا حضرتِ مجدد واز حضرتِ مجدد تا والدِ مرحومی قبله گاه ما ہمه را اوصاف واخلاق وشیوه وطریقه بعینه ہمان است که دیگری راست وچراکه ہمه ازیک چشمهٔ فیض یاب واز یک منہل سیراب شده اند بقول حضرتِ ایشاں "صاحب ترجمه" (ہمه میوه یک درخت وانگور یک خوشه اند اگر ہمه را بالفرض یک شربت حاصل شود) پس ہرچه خواص ومزایای یکی مذکور شود آں را بعینه فضیلت و خاصیت دیگری بدانند وکلمات وقدسیات ایں حضرت صاحب ترجمه را که آخوند اُمید علی در رسالهٔ خود مفصلاً نوشته است آں را ہمه از اوصاف جمیله وشیوه مرضیه حضرت قبله گاهِ ما وجدِ ما واجدادِ ما تصور نمایند- قال الشیخ المرحوم اُمید علی الهالانی فی کتابه المذکور بعد الحمد والصلوٰة والقصائد المدحیّة والمناجات ووجه التالیف والتصنیف

قدسیه دراکثر اوقات ایں الفاظ حضرت ایشاں می فرمودند رَبِّ اغْفِرْلِیْ وَارْحَمْنِیْ ونیز

ای کریم و ای رحیم سرمدی — باز بر ہاں بندگان از بدی

ونیز این رباعی

دردمندانِ گنہ را روز و شب — شربتی بہتر ز استغفار نیست
آرزومندانِ وصلِ یار را — جادہ غیر از نالہای زار نیست

ونیز فرد

تو خفتہ و وقت از میاں رفت — برخیز زجا کہ کارواں رفت

قدس سرہ: حضرت ایشاں می فرمودند ترک الھوی وملازمۃ المولی سلوک کلیۃ

قدس سرہ: حضرت ایشاں قدس سرہ می فرمودند، اولیاء اللہ تعالیٰ ہمہ یک خوشہ انگور اند اگر ہمہ را بفشری یک شربتی پیدا شود۔

قدس سرہ: حضرت ایشاں می فرمودند آنچہ کسی بفقیر آشنائی می کند یا فتوح می دہد از خدا می دانیم و از آمدن و نہ آمدن و دادن و ندادن کسی ہیچ ورضی نمی خیم

قدس سرہ: روزی فقیر عرض کرد کہ حضرتا از سفرِ دریا بخیر تشریف فرما شدید شدائد دریا بسیار است حضرت ایشاں فرمود: الحمد للہ بخیر رسیدیم اما دنیا تمامی دریا است. فرد:

ہیچ گوشہ بے دد و بے دام نیست — جز بخلوت گاہِ خود آرام نیست

قدس سرہ: فقیری در حضور آں قیوم زماں قدس سرہٗ وظائفِ مقررہٗ خود بنا بر اجازہ گرفتن نوشتہ حاضر آورد. تمامی وظائف را دیدہ حضرت ایشاں فرمود شما اوقاتِ خود را بقید کردہ، دین آسان را دشوار کردن نباید، کہ آنحضرت صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم فرمودہ است بُعثت بالدین الحنفیۃ السمحۃ پس آنچہ باید شغل بمتابعت سنت باید، خود ہم بعض اصحاب کرام علیہم الرضوان را وظائفہا فرمودہ اند و حضرت عروۃ الوثقی خواجہ امام محمد معصوم قدس سرہ نیز اند کی موجب سنت بعضی

اصحاب خود را داده اند۔ بر انسان حق نفس ہم لازم شغلی ہمچناں باید کرد کہ مواظبت آں تواند چہ در بیماری چہ در سفر و چہ در غیر آن و ایں ہمہ الفاظ مانند قالب اند جان آں معنی است پس ہر چہ سعی باید در معنی باید چنانچہ ازاں ملکۂ قلب حاصل آید کہ بنفی ہم منتفی نگردد۔

قدسیّہ: فقیری از حضرت ایشاں پرسید کہ تحرک قلبی حاصل نمی گردد فرمودند با تحرک چیست ذکر آن است کہ بجز یاد حق تعالیٰ جل وعلا آنرا مدد رپے تحرک نباید بود۔

قدسیّہ: روزی فقیری کتابے از کتب وحدت تصحیح میکرد حضرت ایشاں پرسیدند کہ چیزے می فہمید گفتند جائیکہ نمی فہمیم از حافظ عبد الباقی می پرسیم فرمودند بیچارہ عبد الباقی ازیں زبان مرغان چہ داند فرد

تو چہ دانی زبانِ مرغاں را کہ ندیدی دمے سلیماں را

قدسیّہ: روزی فقیرے منتخب بخاری شریف نوشتہ پیش آں غوث الزماں قدس سرہٗ آورد و کشادند ایں حدیث شریف برآمد ھٰذا جبل احد یُحِبّنا و نُحِبّہٗ حضرت ایشاں فرمودند کہ معنای ایں حدیث بسیار شرحہا کردہ اند و فقیر ایں معنی پسند دارد کہ حب جماد نسبت بآنحضرت صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم چہ مناسبت دارد مگر ازآنکہ اُحُدٌ و اَحَدٌ تجنیس خطی است چونکہ ....
کمال باذات احدیت است لاجرم حب خود را باں نسبت دادند۔

قدسیّہ: حضرت ایشاں می فرمودند طالب خدا باید بود طالب حال طالب صنم است۔

قدسیّہ: حضرت ایشاں می فرمودند ہمیشہ عبادات وطاعات خود را متہم دارند ہر چہ کردہ ایم سزاوار قبولیت نیست۔

قدسیّہ: حضرت ایشاں می فرمودند ہر چہ بتوانید در محبت بکوشید اگرچہ از محبت ما مسکیناں ہیچ نشود۔

قد سیۃ: حضرت ایشاں می فرمودند ہر کسی کہ دعویٰ طلب خدا و محبت او تعالیٰ خواہد کرد بانواع انواع امراض ظاہری مبتلا خواہد شد اگرچہ ماداریؒ دعویٰ کاذب بعشق کنند باو اقسام بلا نازل خواہد شد۔

قد سیۃ: روزی کسے از حضرتِ ایشاں پرسید کہ از حرارت چہ طور است فرمود الحمد للہ تعالےٰ تخفیف حاصل است اما دنیا دار ابتلاء است مر اولیاء اللہ تعالےٰ را و ما لائق امتحان نیستیم۔

قد سیۃ: فقیرے سوال کرد کہ ذکر قلبی جاری نمی شود چہ طور کنم حضرت ایشاں فرمودند وقوف قلبی باید چنانچہ گرد اگرد قلب خطی کشد و متوجہ گردد کہ خطرۂ غیر داخل نشود و خانہ از غیر پرداز و .... دوست طلبیدن حاجت نیست۔

قد سیۃ: فقیرے سوال کرد کہ خطرات غیر از خاطرم منتفی نمی شوند مجاز اہل نساد ارم حضرت ایشاں فرمودند کہ قاطع اینہا مانند رابطۂ صورت شیخ ہیچ چیز نیست رابطۂ صورت فقیر نمایند کہ ہمہ مطالب صوری و معنوی ازاں حاصل شوند۔

قد سیۃ: روزے بزیارت مخدوم عثمانؒ متعلوی علیہ الرحمۃ تشریف آوردند فرمودند آنچہ از نشستن بسیار بر مزاراتِ دیگر محسوس می شود ایں جا باندک قیام محسوس شد شاید کہ نتیجہ تورع و تقوای اوست

قد سیۃ: روزی مردمان تعریف حضرت مخدومؒ ساہڑ علیہ الرحمۃ در حضور ایشاں می کردند حضرت ایشاں فرمودند ما اورا می شناسیم و بطرف ما رقعۂ دعوت نوشتہ

قد سیۃ روزے خلیفہ احسان شاہ در حضور حضرت عرض داشت کہ دریں مکتوبات

لہ ماداری دار بجائے مثل و مانند مستعمل می شود یعنی مثل ما و مانند ما ۱۲

۲ہ مخدوم عثمان متعلوی عالم متبحر و کامل بود در ۱۱۰۶ھ وفات کرد و مزار وے پیش مخدوم ابوبکر شخصی صالح و متورع ... بعد حیات است۔

۳ہ مخدوم ساہڑ بسین مہملہ و ہائے ہوز و رائے ہندی نام یکے از اولیائے متقدمین از قوم لنگاہ است مزار ایشاں در قریۂ انڑپور بمسافت دو منزل از شہر حیدرآباد سندھ بسمت شمالی مشہور و معروف است۔

شریفہ می آرند کہ فقیر را خیال ماسوی ہیچ در دل اثر نکند و کسے را کہ تا رموی آرزد و محبتِ دنیا باقی است فقیر نیست ما فقیراں خلفائے حضرات کرامیم بسیار ذوق و حال دایم اما فکر زن و بچہ از دل نرفتہ۔ حضرتِ ایشاں فرمودند چونکہ حالِ خود گفتی فقیر ہم شمۂ از حالِ خود بیان می نماید کہ خیالات ماسویٰ از زن و بچہ مانند مگساں از روئے می گذرند دل را ہیچ اثرنے۔

قد سرہٗ: روزے مرحوم عبدالکریم حیدرآبادی عرض کرد کہ حضرتا آنچہ نذری آید تمامی را بتصرف ایتامی می آرند، ہنوز سفر حرمین شریفین درپیش است و حرمہائے شریف و حضرت صاحبزادہ ہا از وطن آمدہ اند بسیار خرچ می باید ہیچ باقی ماند نمی کنند حضرت ایشاں فرمودند کہ روزے کہ از وطن ہجرت کردہ ایم توکل تمام بر خداوند تعالیٰ جل وعلا دایم ہر روز نو رزقِ نو خواہد داد و ما ہر روز خواہیم خورد۔

قد سرہٗ: روزے فقیرے گفت بعضی طالب علمان از مراقبہ منع می کنند کہ از مراقبہ چہ حاصل است، حضرت ایشاں فرمودند غرض طالب طلب مولیٰ است جل شانہٗ تحصول ذوق ولذت ذکر باید شود لذت دہد یا ندہد چرا کہ خدائے تعالیٰ واحد است مانند حاکمانِ دنیا متعدد نیست کہ از یکجا گذاشتہ دیگر جا رود بہر طور مراقبہ باید کرد درپے تحرک و ذوق نباید بود۔

قد سرہٗ: شخصی از علمائے ظاہر مسئلہ وحدت وجود و وحدت شہود از ادشاں پرسید و بار بار باب وحدت وجود شبہات و ایرادات آورد حضرتِ ایشاں فرمودند کہ میاں جی ایں معنی وجدانی است تا نچشی نیابی عنین از لذت چہ دریابد۔

قد سرہٗ: حضرت ایشاں بشوق تمام اکثر ایں فرد مثنوی شریف تکرار می کردند فرد

لنگ و لوک و کور و کر و بی ادب سوی اُو میغژ و اورا می طلب

قد سرہٗ: حضرت ایشاں روزے مراسلہ ہا بجانب حضرات صاحبزادہ رشادت آماداہا

ہر یکی انسان عین مجددی وقیومی اَبقاھُم اللہ تعالیٰ واوصلھم الیٰ غایۃ متمنیاتھم ودام ارشادھم سوی دارالارشاد قندھار شریف می نوشتند وی نویسانیدند در عین نوشتن قلم از دست مبارک باز داشتند و گریستند و وی فرمودند، **مثنوی**

در غم ما روزہا بیگاہ شد | روزہا با سوزہا ہمراہ شد
روزہا گر رفت گو رو باک نیست | تو بماں ای آنکہ چوں تو پاک نیست

قد سیّۃ: بخشی محمد یوسف برادر عبدالکریم از حضرت ایشاں پرسید کہ در سندھ از ولایت بعضی کساں می آیند وخود را سادات می نامند حقِ تعظیم آں ہیچ نوع است فرمودند کہ چونکہ نام آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم درمیان آمد تعظیم او فرض شد اگر آں شخص سید نباشد تعظیم نامِ شریف ادا شد واگر خود حقیقۃً باشد تعظیم بجا شد

قد سیّۃ: امیرے از امرائے سندھ در باب استخلاص خود از قیدِ فرنگ وحصول حکومت بنا بر دعا ومدد طلبی در حضور حضرت ایشاں عریضہ فرستادہ بود در جواب او چیزے نوشتند ملا عبدالکریم پرسید کہ چہ نوشتند ونشان مدہند۔ فرمودند کہ آنہا بسیار چیزہا نوشتہ اند فقیر ہمیں قدر نوشتہ است کہ اگر ازیں مذہب مخالف باز آیند و مذہب اہل سنت وجماعت اختیار کنند فقیر ضامن حکومت شما است

قد سیّۃ: در حضور حضرت ایشاں روزے لطف علی برادر مہر علی عرض کرد کہ خطرات و وساوس بنوعی استیلا کردہ اند کہ از دستِ آنہا عاجزم۔ اورا در خلوت طلبیدند فرمودند کہ چہ نوع خطرات اند عرض کرد کہ بر زبان آوردن نمی توانم باز فرمودند کہ البتہ از اں پشیمان می شوی یا نہ۔ عرض کرد کہ بلے باز متوجہ شدند و فرمودند کہ بابا ایں عین ایمان تست۔

قد سیّۃ: حضرتِ ایشاں قدس سرہ در کشتی سوار بودند سید احسان شاہ عرض

کرد کہ چون بچری کودک از دار الارشاد قندھار شریف در سندھ آمد مامریدان دست و پائے او می بوسیدیم ملای گفت چہ شد خران ہم قندھاری روند حضرت ایشان فرمودند عجب بسخت ملای بے معنیٰ بود اگر مخدوم[1] صاحب حیات می بود چہ طور قدر او می شناخت کہ ہندوئی از کابل آمدہ دعوی کرد کہ من مودی خانقاہ حضرت قیوم جہانم قدس سرہٗ چہ اقسام اقسام خدمتگاری بجا آوردند حتے کہ دستینۂ طلائی صبیہ شریفہ خود کشیدہ بدختر او دادند فرد

بلے این نرخ را یعقوب داند   زلیخای خریداری تواند

این بیچارہ بچری ہم زیارت خرقۂ شریفۂ آنحضرت صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و مزارات حضرات کرام کردہ است

قد سیہ۔ حضرت تقی الدین خیر الراشدین حضرت[2] خواجہ عبد الرحمٰن وارث مسند قیومی دام رشدہ می فرمودند کہ ستر ستر مقبول مشرب عالی بودہ اما بمقتضائے واما بنعمۃ ربک فحدث اظہار این سر نمودند کہ بمنصب غوثیت ممتاز فرمودند دیگرہا بشکر این موہبت عظمیٰ و نعمت کبریٰ طعامہا و ہدیہا ایثار فقرا کردہ اند اما می باید کہ بشکر این نعمت عظیم جان فدا باید کرد۔ حضرت ایشاں می فرمودند کہ بہ شش روز بعد ازاں وصال عریاں یافتند۔

قد سیہ۔ روزے شخصے برائے داخل شدن در طریقۂ عالیہ عرض کرد فرمودند کہ در ترندہ محمد خاں داخل طریقۂ علیہ شود۔ آں شخص گفت کہ این قدر مسافت است در انجا رسیدن نتوانم۔ حضرت ایشاں فرمودند کہ این چہار گروہ چہ قدر راہ است مردم برائے دخول طریقہ صدہا گروہ می آیند۔

---

[1] یعنی مخدوم ابراہیم صاحب ٹھٹی والا رحمۃ اللہ تعالےٰ علیہ

[2] یعنی جد ما حضرت صاحب ٹکھڑ والا علیہ الرحمہ۔

قد سیہ: روزی حضرت ایشاں بر دعوت ملانی تشریف فرموده بودند ہندوئی آنجا آمده بحضرت دعوت کرد و سخن ہائے عشق آمیز و حکایات دل آویز دربیان آورده قدرے شیرینی نذر آورده بعد رفتن او حضرت فرمودند کہ اگر حق سبقت دعوت ملانمی بود دعوت ایں ہندو قبول می کردیم کہ مخفی مسلمان است۔

قد سیہ: روزی کہ حضرت ایشاں از دعوت مریداں سیکھات متوجہ شدند بنوعی اراده داشتند کہ برائے متعلوی خواہم رفت در اثنائے راه مردم اٹریجہ مشرف قدمبوسی شده دعوت کردند بالتجائے تمام حضرت ایشاں قبول فرمودند و بمنزل آنہا آمدند و فرمودند: عرفت ربی بفسخ العزائم ایں الفاظ حدیث ہم سیفرمودند یا ابن آدم ترید و ارید ولا یکون الا ما ارید۔

قد سیہ: حضرت ایشاں قدس سرہٗ بہ میرزا بنده علی می فرمودند کہ اگر کسے حدیث شریف مطالعہ بکند تا مشکوٰۃ شریف و اگر کتاب اشعار سلوک تا مثنوی شریف و اگر اذکار تا مکاتیب شریف و اگر وظیفہ می خواند تا ختمۂ حضرات کرام قدس اللہ تعالےٰ اسرارہم۔

قد سیہ: روزے سید حیدر شاه پسر اسماعیل شاه دعوت بحضرت ایشاں کرد پسر خود را فرستاد تا حضرت را بخانہ برد۔ چوں ہماں روز قدرے ملالت طبع ہم داشتند و گرمی نیز بجدی بود مریداں گفتند کہ گرمی و عارضہ مانع مسافت است حضرت ایشاں فرمودند اینکہ سید زاده ایست نسبت عالی بآنحضرت صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم دارد اگر کہتری دعوت نماید اجابت آں بمتابعت سنت لازم آید۔

قد سیہ: روزے محمد علی بھٹی کہ یکے از خاصگان و ارادتمنداں ایشاں بود در حضور حضرت ایشاں عرض کرد کہ از عداوت کساں بجان آمده ام فرمودند در حق ایشاں بہر طور دعائے خیر اختیار نمائید کہ دریں باب مثل دعا ہیچ علاجے

نیست و بفقیر بعد از ارتحال حضرت قبلہ گاہ قدس اللہ تعالے سرہٗ بعضی کسان خصومت داشتند در حق آنہا دعا اختیار کردیم آخر چناں دوست شدند کہ دریں سفر بوقتِ ترخیص چناں گریہ می کردند گویا کہ از یک یک جان جدا می شود مسلماں را خصومت اصلاً روا نیست و فقیر در وظیفہ سیفی الفاظ اللھم شتت شملھم وفرق جمعھم براعدائے دین حمل می نماید والا اہل دل را با اہلِ اسلام چہ عداوت و ایں وظیفہ ازیں سبب ورد کردیم کہ مصنف آں بشارت است کہ ہر کسیکہ ایں وظیفہ تو بخواند عاقبت او محمود خواہد شد۔

قد سیہ: روزے جامع ایں قدسیات و لمعات الانوار منتخب بخاری شریف نوشتہ در حضور حضرتِ ایشاں آوردہ در بنام رسول اللہ صلے اللہ تعالے علیہ وسلم صلوٰۃ فقط باشارت صلعم نوشتہ بود چوں حضرت مطالعہ می فرمودند جائیکہ صلوٰۃ باشارہ دیدند فرمودند کہ بابا بنام آنحضرت صلے اللہ تعالے علیہ وسلم صلوٰۃ تمام باید نوشت نہ اشارہ چراکہ شخصی عادت داشت کہ بنام آنحضرت صلے اللہ تعالے علیہ وسلم صلوٰۃ باشارہ می نوشت شبی آنحضرت صلے اللہ تعالے علیہ وسلم را بخواب دید کہ می فرمایند کہ در دیگر شخصہا دست تو در ماندہ نمی شود۔ بنام من صلوٰۃ نوشتن درماندہ می شوی۔ ہنوز آں شخص از خواب بیدار نشدہ بود کہ سر انگشتانش از ہم جدا شدند پس بمجرد شنیدن ناقل لرزہ و التجا آورد کہ از ما سبق پشیمان شدم دعا فرمایند کہ حق تعالے آنچہ گذشتہ بہ بخشد متوجہ شدہ فرمودند کہ حق تعالے خطا ہائے شما عفو خواہد فرمود۔ آیندہ ہشیاری باید کرد۔

قد سیہ: روزے شخصے از حضرتِ ایشاں پرسید کہ حق تعالے جل شانہٗ در دنیا اجتماع بین الاختین ممنوع فرمودہ است۔ اگر کسے بعد از مرگ یک زن دیگر خواہرش نکاح کند حق تعالے در جنت ہر دو زناں باو خواہد داد پس در دنیا چرا

حرام باشد حضرت ایشاں قدس سرہٗ فرمودند دریں مسئلہ سہ جواب است اول آنکہ
اوضاع دنیوی بغیر توحید باوضاع اُخرویہ مشابہ نیست چنانچہ در آخرت اوانی ذہب
وفضہ وسواری مرجال را حلال باشد و در دنیا ہمہ حرام باشند دیگر آنکہ حرمت
بین الاختین در دنیا للعین نیست کہ ایں نشاء تنگ است نبا لیش بر رشک است
بلکہ از سبب علاقہ قطع رحم بدرجۂ قطعی ممنوع است کہ میان دو خواہران کہ محل محبت
است ابناغی شود و در آخرت رشک نیست کہ نشاء فراخ است بلکہ جمع بین الاختین
باعثِ ازدیادِ قرب و محبت خواہد شد سوم آنکہ بیانہا دارد اگر کنیم مستمع می خواہد
قد سئلہ: روزے شخصے پرسید از حضرتِ ایشاں قدس سرہٗ ذکر جہر
افضل است یا سر حضرت ایشاں فرمودند کہ ذکر افضل است خواہ جہر باشد یا سر
باقی مشائخ در افضلیت نعرہ ہا زدہ اند بعضی جہر را افضل گویند بعضی سر را بر ایں نقل
فرمودند کہ حضرت عزیزان خواجہ علی رامیتنی کہ از پیرانِ ماست ذکر جہر می فرمودند و
نان بے تکلف می خوردند، و حضرت رکن الدین خواجہ علاء الدولہ سمنانی ذکر سر
می فرمودند و نان با تکلف می خوردند روزے شیخ علاء الدولہ بخدمت
شیخ علی رامیتنی مکتوبے نوشت کہ ما ذکر سر می کنیم و نان با تکلف می خورانیم و شما
ذکر جہر و نان بے تکلف مع ہذا خلق از شما راضی تر اند کہ از ما سبب آں چیست
حضرت خواجہ علی رامیتنی در جواب نوشت کہ سر شما و جہر ما برابر است چرا کہ معلوم
ہر کسی است کہ ذاکر آید و نان با تکلف شما ہر کہ میخورد زیر بار می رود و زیر بار ممنون
چہ طور باشد و نان بے تکلف ما ہر کسے از شفقت میخورد ما را زیر بار احسان
خود میفرماید لاجرم ممنون می روند۔ باز نقل فرمودند کہ احادیث و آثار نبوی
صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم در افضلیت سر بسیار وارد اند حتیٰ کہ امام مہدی موعود
علی نبینا و علیہ السلام بر روشِ حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالےٰ اسرارہم

تلقین خواہد فرمود باقی غرض بذکر است بہر طورے کہ باشد وفقیر کہ بعضی مسترشدان خود را بذکر جہر امر میکنم بسبب آنکہ ہر دمے کہ می آید شاید کہ آخریں دم باشد لہٰذا بفحوائے لقنوا موتاکم بلا الٰہ الا اللہ مامور میشود۔

قدسیہ: روزے قاضی احمد از حضرت ایشاں پرسید کہ لطیفہ نفسی داخل لطائف ہست یا نہ؟ حضرت ایشاں قدس سرہٗ فرمودند کہ داخل لطائف ہست کسے کہ نفس را داخل لطائف نگوید از نارسائی اوست باقی ایں قدر ہست کہ حضرت خواجہ امام محمد معصوم قدس سرہٗ وسائر حضرات رضی اللہ تعالےٰ عنہم لطیفہ نفس را از کمال قوت توجہ خود در ضمن لطائف اربعہ عالم خلق کہ چہار عنصر اند فنا میکنانیدند وشغل علیحدہ برای او مقرر نفرمودہ اند الا شیخ سید آدم بنوری کہ یکے از خلفائے حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما شغل علیحدہ برائے نفسے مقرر نمودہ لطیفہ ششم گفتہ واگر کسے بمد نظر خباثت نفس شغل علیحدہ مقرر سازد مواخذہ نیست مالمعی ایمان حقیقی قبل از اطمینان نفس میسر نیست قال اللہ تعالیٰ یا ایتھا النفس المطمئنۃ ارجعی الی ربک راضیۃ مرضیۃ وخواجہ حافظ شیرازی فرمودہ

آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند — اشھی لنا واحلیٰ من قبلۃ العذاریٰ

قاضی مذکور عرض کرد کہ بعضی کساں می پرسند کہ برائے ہر لطیفہ نوراست برنگ علیحدہ نور لطیفہ نفسے چہ رنگ دارد فرمودند نور لطیفہ نفسے سیاہ است مانند سیاہی مردمک در دیدہ مدار قوت بینش چشم است۔

قدسیہ: روزے در مجلس حضرت ایشاں ذکر درس دادن مثنوی شریف درمیان آمد کہ ہندو میدہد پرسیدند کہ ہماں ہندو مسلمان نشد حاضراں گفتند نے فرمودند او بیچارہ از خوانانیدن وفہمانیدن مثنوی شریف چہ داند فقط الفاظ او فہمیدن ہم محال سبحان اللہ کا او باوجود درس دادن

مسلمان نشد اما چہ عجب کہ حضور آں حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کافراں را ایمان نہ بخشید **فرد**

ہر کہ را روی بہ بہبود نبود دیدن روی نبی سود نبود

وصاحب مثنوی شریف اولیائے بود کہ بسا از کلام او صاحب فیض شدہ اند

قد سیہ: حضرت ایشاں قدس سرہ می فرمودند کہ بعد از ادائے نماز فجر رعایت مراقبہ از دیگر شغل مقدم باید نمود۔

قد سیہ: روزے فقیرے بعرض رسانید کہ در واقعہ دیدہ ام کہ حضرتِ ایشاں وجود مرا آتش دادند تمام خاکستر شدہ سوختم و با و خاکستر بدریا افگندند و از دریا کفی پیدا شد و بر کوہ افتاد کہ از کوہ سیلہائے خون می چکند حضرت ایشاں او را دلاسائے بسیار دادہ فرمودند کہ تو فقیر مائی دل قوی دار خالی نخواہی ماند و ایں اسرار الٰہی است جل شانہ و او را سبق لطیفہ دوم عطا فرمودند۔

قد سیہ: روزی قاضی احمد از حضور حضرتِ ایشاں گریاں رخصت می شد حضرت ایشاں فرمودند کہ از تو ہم مثل ما واری ہیچ کوشش نمی شود والا چیزی بکنیم اما حق تعالے عاقبت تو بالخیر خواہد فرمود۔

قد سیہ: روزے قاضی احمد از حضرت ایشاں پرسید طریقۂ فیض یکے از حضرت ابابکر صدیق و دیگر از حضرت امیر علی رضی اللہ تعالے عنہما جاری است و از دو یاران دیگر چرا جاری نیست حضرتِ ایشاں قدس سرہٗ فرمودند کہ معنای طریقت در زمانہ صحابہ کرام دادن بیعت بود آں بیعت اول بحضرت صدیق اکبر باز بحضرتِ فاروق باز بحضرتِ عثمان و باز بحضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہم رسیدہ و طریقہ علویہ عین طریقہ حضرات ثلثہ می باشد مگر صدیقیہ کہ بوساطت حضرت سلمان فارسی بحضرت قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق و باز بجناب حضرت مجمع البحرین امام جعفر صادق رضی اللہ تعالے عنہ

کہ حامل لوائے امانت آبائے کرام و ناصب رایات صدیق اکبر است از وجود مسعود
شاں مثل آب جمنا و گنگا بتفاوت ظروف متفاوت آنچہ بہ بایزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ
رسید آں را نسبت صدیقیہ گویند و آنچہ بسائر خلفائے جعفریہ رسید آنرا نسبت علویہ گویند
قد سیہ، روزی در منزل کہارہ ہندوئی برائے مطلبے آمدہ چہار آنہ نذر گذرانید
بر آب دم کردہ دادند و فرمودند کہ ایں پول بازباو ہدہید قاضی احمد عرض کرد کہ آں
حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام ہدیہ کفار قبول کردہ اند فرمودند کہ آنحضرت صلی اللہ
تعالیٰ علیہ وسلم قبول فرمودند برائے حکمت دعوت و ما ضعیف ہستیم۔
قد سیہ روزی مرحوم حافظ عبدالباقی عرض کرد کہ اہل ممات ہم مرید می شوند
فرمودند بلے در طریقہ حضرات می شوند باز حافظ مذکور بکمال عجز و خاکساری عرض
کرد کہ والدین او واکہ داخل طریقہ نبودہ اند از راہ شفقت بر تربت آنہا قدم رنجہ فرمودہ
داخل طریقہ فرمایند حضرت ایشاں ساعتی خاموش شدہ فرمودند کہ شما ہم مرید
حضرات ہستید۔
قد سیہ، حضرت ایشاں قدس سرہ می فرمودند کہ امیر خسرو دہلوی کہ یکے از
منتسبان جہت حضرت سلطان الاولیا شیخ نظام الدین اند میخواست کہ بصحبت
حضرت شیخ المشائخ بوعلی قلندر قدس سرہ مشرف گردد چونکہ خدمت حضرت قلندر منجذب
القلوب بودند حضرت سلطان الاولیا امیر را رخصت نمی دادند آخر الامر شوق
امیر بسیار دیدند فرمودند کہ بملاحظہ صورت ما بخدمت اوشاں باید رفت چوں امیر خسرو
بخدمت حضرت قلندر مشرف شد فرمودند کہ اے خسرو شنیدہ ام کہ شعر میگوئی
چندے از غزلہا از طبع زاد خود بخواں امیر غزل میخواند و خدمت حضرت قلندر
سر می جنبانید پس حضرت قلندر نیز یک غزلے ہندی خواندن گرفت و امیر
می گریست فرمودند کہ می فہمی امیر گفت از بسکہ نمی فہمم می گریم فرمودند کہ بدیں کسر طبعی

مطبوع شدی.

قدسیہ: روزی شخصی وظیفہ در باب کشایش رزق پرسید حضرت ایشاں قدس سرہ فرمودند کہ بعد پنج وقت نماز ایں وظیفہ بخوانید باز فرمودند کہ شارع علیہ الصلوٰۃ والسلام فضائل ظاہری بعضے اوراد بیان فرمودہ اند بسبب آنکہ مردم چند بفوائد اخروی و باطنی کوشش نداند چیزے از فوائد دنیوی ہم بیان فرمودہ اند والا ہر وظیفہ برائے فائدہ آخرت و صفائی باطن است۔ مابعضی کساں را وظیفہ بعد ہر وقت نماز مقرر می کنم ازیں جہۃ کہ در ضمن آں فرض آلٰہی ہم قضا نشود و فوائد اخروی ہم حاصل گردد۔

قدسیہ، حضرت ایشاں فرمودہ اند ظہور ذاتِ حق تعالے جل وعلا در اخفا است ہر ذاتی کہ ظہور او باخفا است تفصیل او باخفاست آں ذات مدرک بادراک نیست و ہر ذاتی کہ تفصیل او بظہور است آں ذات را مدرک تواں کرد۔

قدسیہ، حضرت ایشاں روزی کتاب عَوَارِفُ الْمَعَارِف می خواندند و می فرمودند کہ چنانچہ نزد فقہا درکتب فقہ درمختار معتبر است درکتب تصوف این کتاب معتبر است۔

قدسیہ، حضرتِ ایشاں قدس سرہٗ روزے آبدستی می فرمودند ایں کمیں سگ آستان قیومی جامع قدسیات از تتمہ آب پائے مبارک غرفہ بدست گرفتہ نوشید حضرت ایشاں قدس سرہٗ فرمودند فقیر را تمام اخلاص درکار است در محبت باید کوشید۔

قدسیہ: حضرت ایشاں قدس سرہٗ می فرمودند۔ **شعر**

شیئان عجیبان هما ابرد من یخ　　شیخٌ یتصبّی و صبیٌ یتشیخ

قدسیہ: حضرت ایشاں قدس سرہٗ می فرمودند حالاتے بلند و مقاماتے ارجمند

لبس عالی کہ باین فقیر روے میداد ند۔ الحمد للہ کہ دراں ہیچگاہ تجاوز تا رموی شریعت نشد

قدسیہ: محمد حسن نظامانی دعوتے کردہ بود حضرت ایشاں را جماعت کثیر بود نان چاشت بتکلف تمام کرد و در فکر طعام شام بود دریں اثنا احوال ضعف و مسکینی او از کسے معلوم خدمت حضرت شد و حافظ مرحوم عبد الباقی چوں داعی نیز حاضر بود فرمودند فَقُولُوا لَا تَصْنَعُوا و باو فرمودند فقیر را محبت بکار است و بامثال ایں چنیں کارہا احتیاج نیست۔

قدسیہ: روزے از حضرت ایشاں قاضی صاحب میاں عبد الرحیم ساکن بلدہ ٹھٹھہ کہ یکے از علمائے متبحر و فقہائے متورع و خاصہ جہت مند و مخلص با نسبت است و پرسید کہ اصل رابطہ صورت مرشد از احادیث ہست یا نہ خدمت قاضی صاحب می گفت آنچہ حضرت ایشاں بیانہا می فرمودند تمامی بیاد نماند و نہ طاقت بیان آں ایں زبان داشت مگر ایں قدر یاد آمد کہ حضرت ایشاں قدس سرہ فرمودند در شمائل نبوی علےٰ صاحبہا الصلوٰۃ والسلام افضلہا و اکملہا آنچہ بیان حلیہ شریفہ علیہ الصلوٰۃ والسلام و دیگر احادیث مندرج است ہمہ ایمائے رابطہ ہست۔ چرا کہ در ہمہ بیان صورت مبارک آنحضرت صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم است۔ و نیز فرمودہ اند کہ در کلمۂ طیبہ نیز اشارہ ایں معنی است کہ جزو اخیر کلمہ محمد رسول اللہ صلے اللہ تعالےٰ علیہ وسلم است و آں مشتمل است بر اسم علم و اسم علم برائے احضار صورت مشخصہ معینہ شخص است پس ایں کلمہ طیبہ کہ مبنای ایمان بر او است دال بر رابطہ صورت شد۔

قدسیہ: حضرت ایشاں می فرمودند کہ در عالم ایجاد از جنس انس و نبات و جماد و حیوانات و ہوام و طیور احدے مشتبہ و یک صورت نیستند ہر یکے سرشتی و خاصیتے علیحدہ دارد ایں ہمہ دلیل بر وسعت قدرت کاملہ او تعالیٰ است جل و علا شانہ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِيْنَ۔

قدسیہ: حافظ محمد تقی نوہانی برادر حافظ عبد اللطیف از حضرت ایشان پرسید که مدتہا گذشت تحرک قلب پدید نیست حضرت ایشان قدس سرہٗ فرمودند در پئے تحرک نباید افتاد طالب را در ابتدائے حال در ہر آن اگر ذوقی در قلب حاصل آید ہنوز از تحرک افضل می نماید و سعی دراں باید که شوق و ذوق در خود یابد۔

قدسیہ: شخصے برائے دعائے کارے التجا آورد حضرت ایشان قدس سرہٗ می گریستند و می فرمودند ما خود بچندیں انواع احوج تر ہستیم و ما عاجزیم از دستِ ما عاجزاں چہ آید۔

قدسیہ: حضرت ایشان قدس سرہٗ می فرمودند در محبت باید کوشید اگر چہ از محبت ما عاجزاں چیزے نبر آید۔

قدسیہ: روزی از کراچی تشریف می فرمودند، خلیفہ ابراہیم عرض کرد که حضرت مانندِ ما گنہ گاران که دست بدامن حضرت انداختہ ایم بروز قیامت چہ احوال ما یان خواہد شد فرمودند که ہمراہ ما خواہند بود۔

ولیکن ھٰذا اٰخر ما اردنا انتخابہ من القدسیات۔

مرحوم آخوند امید علی الائی جامع قدسیات مذکورہ در آخر کتاب خود قصائد مدحیہ و مراثی منظومہ و تاریخہائے ارتحال بسیار آوردہ و از انجملہ ایں مادہ تاریخ که در مصرعۂ مشہورہ بلغ العلیٰ بکمالہٖ تصور کردہ اوست و بے کم و کاست راست آمدہ کمال کردہ است و داد فصاحت و بلاغت دادہ۔

ظھر الھدای بنوالہ ۔ دفع التقی بخصالہ ۔ شرح الصدور بقالہ ۔ کشف الدجی بجمالہ

کان سنین وصالہ ۔ بلغ العلیٰ بکمالہٖ

وجد فقیر حضرت خواجہ عبد الرحمٰن قدس سرہٗ سانحۂ ارتحال قبلہ گاہ خود و کیفیت مرض الموت و تاریخ وصال حضرت او شان در مکتوبے مفصل نوشتہ از قندھار

بمریدان ومخلصان سند حار سال فرموده اند و در فراق والد خود مرثیۂ منظومہ وغشوره ومراسلۂ پرسوز وگداز نوشتہ ازیں واقعہ ہائلہ خبر داده اند و یاران را بصبر وسکون ورضا بقضا تلقین وہدایت فرموده اند.

چنانچہ صورت مکتوب گرامی این است

یا رجاء المنقطعین ویا انیس المستوحشین دُلّنا علٰی عملٍ نکون من الصّابرین فی السّرّاء والضرّاء وحین البأس۔

کلّ ابن انثٰی وان طالت سلامته ... یومًا علٰی آلۃ الحدباء محمول

زدرد ناتواں خود بہجر یار چوں گریم ... دلا خون شو کہ تا بر حال خود یک لحظ خون گریم

بعد ازاہدای تحف ادعیہ سنیہ وامضائے صحف اسلمہ زاکیہ مسنونہ بر ضمیر منیر اخوان الصفا وخلان الوفا ہر یک سید میاں نور محمد شاه وقاضی احمد وسید میران محمد شاه ومہر علی ولطف علی وبقیہ محبان ومریدان آن ولا نیک روشن وہویدا است کہ چوں بموجب فرموده کل من علیہا فان محقق ومقرر است کہ ساکنان ربع مسکون وموطنان تلال وہامون جملگی در صدد ارتحال ومعرض زوال اند پس برہمگنان لازم وفرض عین است کہ دریں واقعہ جاں سوز ومصیبت دلگداز از جادهٔ صبر وسکون منحرف نشوند چہ باحکم ازلی فغان ودوا اسفاه سودی نکند۔

فلو کانت الدنیا تدوم باهلها ... لکان رسول اللّٰه فیها مخلدا

صلّی اللّٰه تعالٰے علیه وسلم۔

ما ہو المرام آنکہ مدت دو ماه کامل یا زیاده می شود کہ دریں ولا مرض طاعون پیدا شد از کارخانہ قضائے مقدس الٰہی وتقدیر ازلی لم یزلی حکم چنیں بوده کہ روز شنبہ تاریخ پنجم ماه صفر قبیل المغرب جناب فیض مآب غوث زمان قبلہ دوران حضرت قبلہ گاہیم

قدس سرہٗ در مسجد باجماعۂ از محبان و دوستان صحیح و سالم نشستہ بودند۔ دریں اثنا کسی از حاضران مجلس گفت کہ من از وبا نمی ترسم حضرت ایشاں قدس سرہٗ فرمودند کہ سبحان اللہ وبا منزلۂ تازیانہ است از جانب او تعالیٰ کہ مخلوق خود را بداں ترسانیدہ از معاصی و نافرمانی باز می گرداند۔ پس عجب بے حیا بندہ باشد کہ بخالق خود گوید کہ من از تو یا تہدیدات تو نمی ترسم و نیز فرمودند کہ یارب من بندہ عاجزم از تو بسیار می ترسم۔ ساعتی سر فرو بردہ باز گفتند کہ من مرگ را بسیار دوست دارم۔ رسولِ خدا صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمودہ است اَللّٰھُمَّ حَبِّبِ الْمَوْتَ اِلٰی مَنْ یَعْلَمُ اَنَّ مُحَمَّدًا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم رَسُوْلُکَ۔ و ترجمۂ ایں دعا را بزبانِ افغانی بیان نمودند کہ غرض از محبوبیت موت تہیۂ اسباب محبوب است و فرمودند کہ من ایں دعا را بسیار میخوانم و چند بار تکرار نمودند و بنمازِ شام ایستادند ہمیں کہ سہ رکعت گذاردند اندرون رفتہ سنت را در انجا ادا فرمودند و حاضرین مجلس دریں سخن تعجب نمودند چونکہ ایں مستہام نجانہ رفت اوشاں از قدم جائے باز گشتہ بودند و اندک فرصتی بعد باز تقاضائے دیگر شد چونکہ ازاں طرف رجوع نمودند۔ خندہ کناں فریاد کردند کہ "عبد الرحمن تو بجائی کہ من میرم و تو نزد من نمی آئی" دانستم کہ شاید کہ نزول کہ سابق داشتند شدت نمودہ است چونکہ بخدمت حاضر شدم معلوم کردم کہ ازاں مرض ہیچ اثرے نبود ہر چند خواستم کہ استفسار حال نمایم جرأت نمی شد و بقیۂ عیال را نیز طلب فرمودند و بخوشی تمام با ہر کس اختلاط فرمودند و ازانجا کہ حق سبحانہ و تعالیٰ وجود مبارک ایشاں را اخلاق محمدی عطا فرمودہ بود۔ باطفال مطایبات و اختلاط تمام می نمودند۔ دریں اثنا بایں دلفگار بعضے نصائح کہ موہم وداع بود مہربانی فرمودند۔ ساعتی بعد حضرت اوشاں قدس سرہٗ آرام کردند و ہر کسے

بجائے خود رخصت شد. در اخیر شب باز حقیر را طلب فرمودند چونکہ احوال دگرگون بنظر آمد عرض کردم کہ خیر باشد فرمودند کہ از اول شب تا بہ الحال بیست دست نشستہ ام. الحاصل کہ تا بصبح قریب دہ دست دیگر نیز نشستند ؎

رمانی الدھر بالارزاء حتی ‏ فوادی فی غشاء من نبال

فکنت اذا اصابتنی سھام ‏ تکسرت النصال علی النصال

وبعد ازاں در شبانہ روز قریب ہفت ہشت دست تقاضا می شد خلاصہ آنکہ روز دویم ہفتم ماہ یوم دوشنبہ وقت عصر بموجب الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب جوہر پاک روح پرفتوح مقدسش از تنگنائی نشار فانی پرواز نمودہ در جوار حضرت رؤف رحیم جل شانہ بالملاء اعلیٰ ہم آشیاں گشتہ وصل عربانی اختیار فرمودند انا للہ وانا الیہ راجعون، وکان امر اللہ قدرا مقدورا لا راد لقضائہ ولا معقب لحکمہ جل شانہ وعم نوالہ ضحوہ یوم ثلاث در جنب والد بزرگوار خود وجد امجد خود قدست اسرارہم مدفون گشتند ساق اللہ الیہ شابیب رحمتہ اللھم اغفرہ وارحمہ واجعلہ من المحشورین فی زمرۃ الصالحین ولا تحرمنا اجرہ ولا تفتنا بعدہ ؎

صُبَّتْ عَلَیَّ مَصَائِبُ لو انھا ‏ صُبَّتْ عَلَی الْاَیَّامِ صِرْنَ لیالیا

ایام کاللیالی ولیالی کالدواہی بہر دستور میگذرد. اگر اخویم غلام جان وارد آں ولا شدہ باشد اگر ازیں واقعہ ناخبر باشد پس ہمچناں بے خبر پس روانہ کنند واگر خبر شدہ باشد ہم بر شمایاں لازم کہ از حیدر آباد بیشتر نگذرد و بہر دستور پس بیاید. زیادہ چہ نویسم ؎

تغیرت البلاد ومن علیھا ‏ ووجہ الارض مغبر قبیح

تغیر کل ذی طعم ولون ‏ وقل البشر والوجہ الصبیح

فیا أسفًا علی القیوم إنی | رحیل قد تضمنه الضریح
تنحی عن البلاد وساکنیها | فبطن الارض مخضر ملیح
وصرنا خائضی هم وحزن | ونفسه من اذی الدنیا تریح
فنرجو رحمة الجواد ینزل | علیه ثم یغفره المدیح
ویبدله الکریم مزید فضل | بدار الضیق فردوس فسیح
ویجعل روحه فی جوف طیر | یهزه من جنان العدن ریح
تفکرت فی تاریخه اذ نادی | فی اهل الغیب بالبشری صریح
دع التفجیع واسترجع فقد کا | ن فی لقاء الله مستریح

انس الله وحشته ورحم غربته وهو حسبنا ونعم الوکیل. دعاگوئے فقیر بجمیع محبان ابلاغ فرمایند والسلام علی من اتبع الهدیٰ والتزم متابعة المصطفیٰ صلی الله تعالیٰ علیه وسلم۔

مہر: بجان و دل غلام خواجہ معصوم / ز فضل اللہ باشد عبد قیوم [۱]

تاریخ ۷ جمادی الاول ۱۳۴۱ھ ایں خط مبارک بطریق تبرک وتحفہ از آخوند نور احمد صاحب ولد آخوند مہر علی بایں فقیر محمد حسن مجددی رسید۔

بعد ازاں تاریخ ۱۷ جمادی الاول ۱۳۶۵ھ ایں مکتوب شریف را حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ بایں فقیر عنایت فرمودند و در مجموعہ دلائل الخیرات قلمی حضرت ایشاں نزد فقیر موجود است۔

---

[۱] ایں نشان مہر حضرت قندھار والا است کہ حضرت خواجہ عبد الرحمن بعد از وفات ایشاں بریں خط زدہ اند و زیر آں نوشتہ اند کہ ازیں بہر مبارک ایشاں شد تا ایں دفعہ آں محبان مشرف زیارت آں شوند والسلام ۱۲

حضرتِ ایشاں را شش فرزند و دو دختر بودند،

فرزندِ اکبر حاملِ بارِ امانت و قائم مقام ایشاں جدِ ما حضرت خواجہ عبد الرحمٰن قدس سرہٗ۔

فرزندِ دوم حضرت خواجہ عبید اللہ معروف بہ غلام جان تولد اوشاں در سنہ ۱۲۴۶ھ در قندھار شدہ است و وفات اوشاں در مکہ مکرمہ تاریخ نہم ذی قعدہ سنہ ۱۲۹۱ھ و در شبیکہ مدفون شدند۔ لہٰذا در اہل سندھ بحضرت مکہ والا مشہور شدہ اند صاحب فیض و برکت و در سلوک و طریقت کامل و مکمل بودند۔ مریدانِ سندھ اکثر از خدمت اوشاں مرید شدہ اند توجہ قوی داشتند و سخنہائے کشف و کرامات اوشاں دریں ملک مشہور و معروف اند۔ اوشاں سہ فرزند خلف گذاشتند: آغا غلام دستگیر جان۔ و آغا صالح جان و آغا مقیم جان۔ مرحوم آغا دستگیر جان بعد از سفرِ حج در سنہ ۱۳۳۸ھ در ملکِ خود افغانستان انتقال کردند۔ و چہار فرزند شاں دریں وقت حیات اند۔ محمد ابراہیم جان آغا و آغا عبد الحکیم جان و غلام محی الدین۔ و عبد العزیز و ایں ہر دو اخیر الذکر خواہرزادگان فقیر و نواسہ ہائے حضرت قبلہ گاہی ہستند۔ و کاکا صالح جان آغا فرزندِ دوم حضرت غلام جان حیات است و امروز معمر ترین حضرات است در قندھار دو فرزند دارند محمد عارف جان و محمد قاسم جان سلمہما۔

مرحوم مقیم جان فرزند سوم حضرت غلام جان از لطن بی بی سیدہ در عین جوانی در سنہ ۱۳۳۱ھ در قندھار فوت شدند دو فرزند گذاشتند۔ محمد سلیم و محمد نعیم کہ ایں ہر دو ہم خواہرزادگانِ فقیر و نواسگان حضرت قبلہ گاہی می باشند۔

و فرزندِ سوم حضرت خواجہ عبد القیوم عبد الحق نام داشت کہ در عین جوانی قبل از کتخدائی بغرقابی آب در رود ارغنداب شہید شدند و لا ولد رحلت کردند۔

امّا دختران حضرت ایشاں یکے منسوب بحضرت حبیب اللہ ابن عظیم اللہ بود کہ بیانِ آں مع ذکر اولادِ ایشاں عن قریب مذکور شد۔

و دیگر بی بی آنکہ در لوگر علاقہ کابل بہ برادر زادہ خود فدای محمد ولد حضرت غلام احمد ولد حضرت شاہ فضل اللہ دادہ بودند و ذکر اولادِ آں محترمہ عنقریب می آید۔

حضرت ایشاں یعنی خواجہ عبد القیوم ولد حقائق و معارف آگاہ عالم و عارف و واقف اسرار لی مع اللہ حضرت خواجہ حاجی فضل اللہ قدس سرہٗ و طاب ثراہ صاحب عمدۃ المقامات بودند و ایں کتاب بر فضل و کمال مؤلفِ خود و پایۂ علمیت ظاہری و انوار باطنی ایشاں گواہ است و در تعریفِ مصنف خود خود کافی و شافی است ؎

من چہ گویم وصفِ آں عالی جناب   نیست پیغمبر و لے دارد کتاب

ایں کتابِ مبارک اول قلمی بود و در خانوادۂ حضرات مجددیہ یک یک نسخہ قلمی موجود بود تا کہ حضرت قبلہ گاہی قدس سرہٗ در ۱۳۵۵ھ بخرچ و اخراجات خود در لاہور طبع کنانیدند و اشاعت آں عام کردند۔

حضرت ایشاں در ۱۳۳۸ھ در قندھار وفات یافتند و در قبرستان حضرت جی صاحب سمت شرقی قندھار در جنب والد خود حضرت شاہ غلام نبی آسودند۔ حضرتِ ایشاں را سوای بنات پنج پسر بودند سہ ازانہا در صغر سن رحلت کردند باقی دو یکے جد مایان حضرت شاہ عبد القیوم کہ مذکور شد دوم حضرت میاں غلام احمد معروف بحضرت بابا صاحب کہ در محال لوگر قریہ پنڈ و ضلع کابل سکونت داشتند چہار فرزند خلف گذاشتند۔

حضرت میاں فدای محمد میاں غلام محمد میاں عباد اللہ میاں امان اللہ۔

حضرت میاں فدای محمد صاحب فضائل و کمالات بودند بعد از وفات والد مکرم خود در ۱۳۱۶ھ انتقال نمودند و ایں حضرت داماد عم خود شاہ عبد القیوم و در خانۂ او خواہر جد ایں فقیر بود و دو فرزند خلف خود گذاشتند عبد الغفور و فضل حلیم عبد الغفور بعمر سی و چہار

ساکنی در ۱۳۱۰ھ انتقال نمودند و سہ فرزند خلف گذاشتند عبدالشکور و عبدالرب
و عبدالعزیز۔
و حضرت فضل حلیم در ۱۲۶۳ھ تولد شدند صاحب نسبت و فضیلت بودند در ۱۳۳۰ھ
بعمر شصت و دو سال در لوگر وفات نمودند و در سندھ دو بار تشریف آوردہ بودند
فقیر بشرف ملاقات شان رسیدہ است تسبیح ہزار دانہ در دست میداشتند خوش
خلق و مجلس آرا و قوی البنیۃ بودند عمہ زادہ حضرت قبلہ گاہی و خواہر زادہ حضرت
کلاں بود از فرزندانش حضرت عبدالحق جان صاحب نسبت و صلاحیت موجود
ہستند و در لوگر بر جائے آباء و اجداد خود بسجادۂ استقامت مقیم ہستند و اولاد ذکور
و اناث دارند سلمہم سبحانہ و تعالیٰ و ابقاہم
مطلب کہ ایں حضرات لہوگر والہ با ما یاں قرابت قریبہ دارند ہم از جانب مادر و ہم از جانب پدر
و از حضرات شاری والہ و کراچی والہ نزدیک تر اند بما یاں۔
حضرت ایشان یعنی شاہ فضل اللہ فرزند حضرت شاہ غلام نبی بودند۔
ذکر فضائل و کمالات و کرامات والد خود شاہ غلام نبی را فرزند او شان شاہ
فضل اللہ در کتاب خود **عمدۃ المقامات** مفصل کردہ اند۔ دریں جا فقط بر ذکر
اجازت نامہ والد او شان حضرت شاہ غلام حسن اکتفا نمودہ می شود کہ صاحب
عمدۃ المقامات در ذکر شاہ غلام حسن تحریر می نمایند (فرزند دوم ایشان والد فقیر اند
کہ حضرت شاہ غلام نبی نام دارند۔ والدۂ ایشان نیز از سادات کرام بودند بعد از
بہرۂ علوم ظاہری کسب کمالات باطنی از خدمت والد خود نمودہ اند و مجاز گردیدہ
و نامہ ارشاد بدستخط جد شریف برائے ایشان نزد فقیر موجود است ایراد می شود
بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم۔
معلوم جمیع طالبان راہ حق سبحانہ و تعالیٰ و جمیع مخلصان حضرات عالی شان غزنی و

کابل وکوہ دامان وقندھار وترکستان را بودہ باشد ازیں جانب فقیر غلام حسن سلام سنت الاسلام مطالعہ نمایند وخمس الاوقات باجماعۃ درویشان در حلقہ ہا و از کار ختم در دعاے سلامتی ایمان شمایان مخلصان مشغولیم۔ بعدہٗ آنکہ مخفی نماند دریں وقت فرزندے ارشدے جامع الکمالات نورچشمی میر غلام نبی کہ اجازت از چہار طریقہ کہ مراد نقشبندیہ۔ وقادریہ وچشتیہ وسہروردیہ است بموجب امر حضرات عالی شان رخصت ایں چہار طریقہ را دادہ شد ہر طالب را کہ ذوق طلب راہ حق جل وعلا در طریقہ حضرات عالیہ نقشبندیہ وجمیع طریقہ ہا باشد مرید شوند کہ بہرہ خواہند یافت وخوشنودی حضرات عالی شان خواہد شد ونجات دارین درین است از کمالات حضرات ایشاں بشرط آنکہ بر سجادہ شریعت مستقیم وبرحسب اولیاء اللہ ومرشدان طریقت مستقیم وسرگرم باشند انشاء اللہ تعالیٰ بکمال تکمیل خواہند رسید۔ وخدمت فرزندی ارشدی جامع الکمالات میر غلام نبی را نیاز تمامی ایں جانب دادہ باشید کہ باعث رضائے حضرات عالی شان ورضامندی ایں فقیر خواہد شد چراکہ شما جمیع خلیفہ ہا ومریدہا را بایشاں سپردہ شد۔ می باید کہ درخدمت ایشاں حاضر باشند واگر ہر کدام روگرداں ایں خاندان حضرات شود خدا ورسول خدا وحضرات عالی شان ونیز ایں فقیر ازو نا رضا باشد چراکہ رضائے فرزندی رضای فقیر است زیادہ چہ نوشتہ شود۔ والسلام علی من اتبع الہدیٰ)

مخفی نماند کہ ایں خط ودیگر خطوط آبا واجداد جد ایں فقیر حضرت کلاں جمع کردہ ہمہ را در یک وقایہ جلد بستہ داشتہ بودند وآں مجلد نزد عمومی صاحب حضرت آقا محمد حسین جان موجود است وایں فقیر ایں خط شریف را در آنجا دیدہ وزیارت آں کردہ است حضرت ایشاں در ۱۲۲۰ھ در قندھار وفات کردند نزدیک قبرستان عم خود حضرت شاہ غلام حسین معروف بحضرت جی صاحب قندھار کہ بر کنارہ نہر شاہ جوی

سمتِ مشرقی قندھار است در احاطۂ علٰحدہ مدفون شدہ اند و درجنب ایشاں قبر فرزند ایشاں شاہ فضل اللہ و درجنب ایشاں قبر فرزندِ ایشاں شاہ عبدالقیوم است یزار، وتبرک ھم یک خانۂ مجاور در گاہ "جانان نامی" وپسرانش درون احاطہ موجود است وحضرت قبلہ گاہی بر سر مزار ایشاں لوح ہائے سنگ مرمر با نام ونشاں ہر یک نصب کنانیدہ است۔

حضرت ایشاں را سوای بنات پنج پسر خلف شدند۔

حضرت حاجی فضل اللہ جد جدِ فقیر کہ مذکور شد۔ شاہ ضیاء الحق کہ ہر دو برادر عینی وفرزندان بی بی صاحبہ کلاں اند حضرت شمس الدین۔ میاں ولی محمد میاں محمد افضل حضرت شمس الدین متصف باوصاف کمال بودند سکونت در محال لوگر داشتند وانتقال ہم آنجا کردند اولادِ شاں در لوگر واطراف کابل بسیار است ومیاں ولی محمد صاحب راہم اولاد در دہراوت از توابع شہر قندھار موجود است ومیاں محمد افضل را یک پسر بود سلطان محمد کہ درجوانی رحلت کرد۔ واما حضرت شاہ ضیاء الحق فرزند شاہ غلام نبی صاحب فیض وبرکت کثیر الاولاد وکثیر الارشاد بودند واوصاف حمیدۂ شاں از علم وعمل وفیض وارشاد وکرامات وخوارق عادات مشہور عالم است کہ ایں رسالہ گنجائش آں ندارد سکونت در حدود کابل اختیار نمودہ بودند ودر آخر از بعضے اشقیا رکوہستانی بضرب تفنگ شربت شہادت چشیدند ازیں سبب بحضرت شہید شہرت یافتہ اند ایشاں براسپے سوار ٹوپی کابلی بردوش برائے مصالحت فریقین بقریہ می رفتند کہ فریق مخالف برادو شاں گولہ زد واز سینہ مبارک درگذشت آں ٹوپی مبارک بانشان گولہ نزد حضرات مٹاری والہ موجود است کہ برائے شفائے مریضاں بآں تبرک می جویند۔

ایشاں سوائے بنات شش فرزند خلف گذاشتند۔ حضرت عبدالکریم عرف

میاں بادشاہ ۔ حضرت عبدالرحیم عرف حضرت آغا صاحب مٹاری والہ حضرت ضیاء محمد عرف میانجی صاحب حضرت میاں عبدالحکیم حضرت میاں ضیاء معصوم عرف میاں تبرک صاحب حضرت فضل معصوم عرف حضرت میاں جان ۔

حضرت عبدالکریم صاحب کمال واکمال بودند درعین جوانی بعد از مراجعت سفر حرمین شریفین در ۱۲۶۹ھ در دریائے شور بسبب شکست کشتی شربت شہادت چشیدند دو فرزند رشید خلف گذاشتند میاں عبدالعزیز و میاں ابوالقاسم کہ ہر دو در شہر کراچی سکونت داشتند حضرت میاں عبدالعزیز را سہ فرزند بود عبدالقادر و ضیاء احمد و فضل حق حضرت ضیاء احمد صاحب در قریہ ملیر از مضافات شہر کراچی توطن اختیار نمودند و سرائے و مسجد و اوطاق ساختند در جود و سخا و سماحت و مہمان نوازی و غریب پروری یگانۂ آفاق بودند و در رشتۂ قرابت خسر این فقیر بودند در سنہ ۱۳۴۵ در ملیر وفات نمودند اولاد و احفاد اوشان در ملیر موجود ہستند سلمھم سبحانہ و تعالی

و حضرت ابوالقاسم را چہار فرزند محمد صادق محمد سعید محمد فاروق محمد اکرم حضرت محمد فاروق را در کراچی اولاد موجود است ، دختر ایں حضرت را حضرت قبلہ گاہی در حبالۂ نکاح آوردہ بودند کہ در واقعہ زلزلہ با اولاد و اطفال خود شہید شدند

و حضرت عبدالرحیم صاحب فرزند دوم حضرت شہید در وقت خود مرجع انام و معتم ترین حضرات بود اول عمر در کابل و قندھار و آخر در سندھ در شہر مٹاری توطن اختیار کردند فیض و ارشاد شاں در ملک سندھ و ریگستان شائع شد بتاریخ ۲۴ جمادی الاول ۱۳۱۳ھ در مٹاری انتقال نمودند بر مرقد مبارکش قبہ عالیہ تعمیر نمودہ شدہ است ایں فقیر در طفلی بشرف ملاقات شاں رسیدہ بود چہرہ و محاسن خوب بیاد دارم ۔ از ایشان ہشت پسر خلف شدند ، کلاں ترین آنہا جناب حضرت آغا عبدالحلیم صاحب عرف حاجی آغا صاحب حلم و حیا و جود و سخا خوش خلق و مہمان نواز و مسند آرائے

آباءِ کرام و مرجع انام بودند۔ در سنه ۱۳۳۱ھ انتقال نمودند و ہم در قبہ والدِ خود متصل قبر
اوشاں در پنجره سنگ مرمر جانب غربی مدفون شده اند۔

ایشاں شش فرزند خلف گذاشتند کلاں تر آنہا حضرت آغا غلام مجدد عُرف
پیرزاده آغا ہم عالم و واعظ و ہم حاجی و حافظ و مسند نشین آبائے کرام است در امور سیاسی
و خدماتِ ملی قدم راسخ دارد و صاحبِ جرأت و عالی ہمت است و وجود شریف شاں درین
زمانہ غنیمت۔ سلمہ سبحانہ و تعالیٰ۔

حضرت ایشاں یعنی میر غلام نبی ولد مقبول بارگاهِ ذوالمنن حضرت شاه غلام حسنؒ است
خدمتِ ایشاں اولاً اخذ طریقہ از جدِ بزرگوار خود شاه غلام محمد معصوم نمودند و نسبت
ہائے خاصہ شاں منور گردیدند۔ بعد ازاں باذنِ مبارک ایشاں رجوع بوالدِ خود شاه
غلام محمد نمودند و بہ درجاتِ کمال و اکمال رسیدند و مجاز شدند و در حیاتِ والدِ خود
بارشاد مشغول شده عالمی از ایشاں اخذ طریقہ نمودند۔ آں قدر ارشاد اوشاں وسعت
پذیرفت کہ مرتبہ اول کہ بکابل آمدند روز اول ہژده ہزار کس داخل طریقہ شدند و بعد ازاں
از کثرتِ خلائق حساب کردن بند کردند۔ مزاج مبارک ایشاں جلال آمیز بود کسے را
یارائے تکلم در حضورش نمی شد در سنه ۱۲۰۳ھ در پشاور انتقال کردند و پہلوئے والد
شریفِ خود جائے گرفتند، از ایشاں ہفت پسر خلف شدند یکے میاں غلام اسمٰعیل
کہ جدِ مادری ایں فقیر می شود اولادِ ایشاں در مضافاتِ قندہار دراغنداب
و دہلہ و خاکریز بسیار است، دوم حضرت شاه غلام نبی جدِ مایاں کہ احوالش مذکور شد
سوم میاں مسجدی صاحب عمده می فرماید کہ ایشاں درین وقت اکبر اعمام فقیر اند
و رعد و و باجور بارشاد مشغول است و اولادشاں در باجوڑ موجود است۔ چہارم میاں
ابوالحسن کثیر الاولاد و الذریات ہستند اولادشاں در خشب قدر از توابع پشاور وغیره

حضرت شاه غلام حسن

بسیار است پنجم حضرت
پنجم حضرت عبدالوہاب از اولاد شاں آگہی نشد پنجم حضرت میاں حاجی صاحب حضرات مینرانہ و سرویہ وغیرہ از اولادِ او می باشند ششم حضرت میاں غازی صاحب سکونت در محال بوری کہ ناحیہ الیست از نواحی قندھار می داشتند اولاد شاں در آں جا موجود است وہم اولاد حضرت غلام رسول کہ نبیرۂ حضرت غازی صاحب بودند در ملک سندھ در قریۂ بڑا پور توطن اختیار کردند اولاد او شاں بعضے در بالا و بعضی در ملک کچھ سکونت دارند۔

حضرت ایشاں یعنی شاہ غلام حسن صاحب ولد حضرت شاہ غلام محمد ملقب بقدوۃ الاولیا بودند خدمتِ ایشاں بعد تحصیل علوم ظاہری کسب کمالات باطنی از والدِ خود معصوم باقی کردند بہ نسبت خاصہ ایشاں مشرف شدہ و بدرجات کمال رسیدہ مجاز شدند والدِ بزرگوارش درحیاتِ خود مسند مشیخت بایشاں تفویض فرمودند و سائر فرزندان و مریدان را بایشاں حوالہ نمودند آوردہ اند کہ در حلقہ صبح وشام ایشاں زیادہ از دو از دہ ہزار مردم جمع می شدند، عادت شریف آں بود کہ شش ماہ در لاہور و شش ماہ در پشاور اقامت می فرمودند و ہمہ عیالہا و اقرباء را با خود می بردند و می آوردند در رنگ اردوے شاہی مجمع خلائق می شد تمام عمر بشغل احادیث بسر بردند و چندیں ہزار احادیث باسناد یاد داشتند و در ۱۲۳۸ھ شب عید الفطر وفات یافتند آوردہ اند کہ سہ روزہ رمضان باختتام حسب معمول بجا آوردہ بعد از نماز تہجد خفتند و چوں صبح شد دیدند کہ طائر روح پاکش از قفس عنصری پرواز نمودہ بود۔ مزار ایشاں بیرونِ شہر پشاور در باغ اسد خاں با مسجد و عمارت تعمیر کردند و تا حال متصل چھاؤنی سرکاری موجود است

حضرت ایشاں را شش پسر خلف شدند اول شاہ غلام حسین معروف بحضرت جی

حضرت شاہ غلام

صاحب قندهار واله که مزار شریف اوشاں بیرون شهر قندهار بر دامان کنارهٔ شاه جوی سمت مشرقی شهر واقع است. دوئم شاه غلام حسین جد مایاں که احوالش مذکور شد، سوئم حضرت عبدالرحمن اولاد ایں حضرت در حدودِ پشاور و محال زمینداور و قریهٔ بلندی از توابع قندهار موجود است. چهارم حضرت مهدی عالم فاضل و شاعر شیریں زباں بودند در شعر تخلص لطفی می کردند و دیوانے دارند تمام در مدح و نعت سرورِ کائنات علیه افضل الصلوات والتسلیمات، فرزندِ نرینه نداشتند و پنجم حضرت میاں خیرالدین. ششم حضرت میاں عبدالعزیز لا علم باولادهم.

احوال حضرت غلام محمد معصوم

حضرت ایشاں یعنی شاه غلام محمد فرزند امام الشریعت والطریقت بحر المعرفت والحقیقت قدوة العارفین اسوة الکاملین غوث الاحباب **غلام محمد معصوم** ملقب بقطب الاقطاب بودند. خدمتِ اوشاں در حیات جد بزرگوار خود تاج الاولیا محمد صبغة الله پیدا شده اند و بعد از تحصیل علوم ظاهری بکسب سلوک باطنی از خدمتِ جد بزرگوارِ خود مشغول شدند و باعلی درجه کمال واکمال رسیدند و بخلافتِ کلی سرفراز شدند عالمی از انوار ارشاد ایشاں منور گردید و بوجود ایشاں طریقه علیه را رواج کلی حاصل گردید و نسبت اجداد کبار خود را بطراوت و تازگی تمام بجلوه آوردند در زمانِ خود از سائر اولاد حضرت مجدد در ترویج واشاعت طریقت ممتاز بودند. عمر ایشاں از حدّ تسعین تجاوز نموده در سنه ۱۱۹۱ھ پنجم ذی حجه وصال کردند و قبر مبارک ایشاں نزدیک گنبد خواجه محمد معصوم متصل قبر والدِ ایشاں ساختند و گنبدے خورد براں تعمیر کردند که تا حال موجود است. حضرت ایشاں سوای دختراں نه پسر خلف گذاشتند یکے حضرت غلام محمد جد مایاں که مذکور شد، دوم حضرت میاں غلام احمد که در محبت والد شریف خود فانی بودند و ازاں محبت نتائج کلی یافتند. سوم حضرت میاں نورالدین

چہارم حضرت میاں عبدالقدوس ایں ہر سہ حضرات اولاد داشتند و احوال
اعقاب شاں معلوم نشد۔ پنجم حضرت میاں غوث اللہ صاحب فیض و کمال بودند
در عمر شصت و سہ سال در کابل رحلت نمودند تیمور شاہ درانی بر مزار ایشاں مسجد و احاطہ
و چاہ ترتیب دادہ اند اولادِ شاں در یارقند و بدخشاں و بخارا موجود است۔ ششم
حضرت غلام صادق اولاد ایں حضرت در سندھ حضرات خشکارپوری ہستند مزار فرزند
ایشاں حضرت غلام محی الدین متصل شہر حیدرآباد سندھ ہست یزار و یتبرک بہ۔
و مزار نبیرۂ ایشاں حضرت نظام الدین در شکارپور معروف و مشہور است اولاد او ایشاں
در شکارپور و گرد و نواحیِ آں بسیار است۔ ہفتم حضرت عبدالاحد۔ ہشتم میاں بشیر اللہ
احوال و اعقاب ایشاں معلوم نشد۔ نہم مجددِ وقت جنید زماں شاہ صفی اللہ بود
ذکر مناقب و کرامات و کمالات آں مجدد وقت جدّ ما شاہ فضل اللہ در کتاب خود
عمدۃ المقامات مفصلاً و مشبعاً کردہ است ایں رسالہ گنجایش آں ندارد۔ ع

حکایت بود بے پایاں بخاموشی ادا کردم

جدّ ما شاہ فضل اللہ و جد بزرگوار حضرات مٹاری والہ شاہ ضیاء الحق ہر دو مرید و خلیفہ
و مجاز حضرتِ ایشاں بودند و در ملکِ سندھ از خلفائے نامدار ایشاں مخدوم
عبداللطیف ٹھٹی والہ و خلیفہ احمد خاں نظامانی و مخدوم عبدالواحد سیوستانی اند
رحمہم اللہ تعالیٰ

حضرتِ ایشاں در سفر حج وقت رفتن در کشتی بر بندر حُدَیدہ از ملک یمن
سنہ ۱۲۱۲ھ در ماہ ذی قعدہ وفات کردند و قبر ایشاں در حدیدہ مشہور و معروف است
حضرت ایشاں کثیر الاولاد و الذریۃ بودند بطرف کابل و کوہستان اولاد شاں
بسیار است و در سندھ نیز یک خانوادہ ٹنڈو محمد خاں والہ اولاد حضرت عبدالقدوس
کہ دادا و جدّ بابایاں حضرت کلاں بود موجود است و ذکر او شاں در ترجمۂ حضرت خواجہ

حضرت خواجہ محمد زبیر

عبدالرحمن کرده شد.

احوال حضرت شیر آغا صاحب

والحمد لله که از اولاد ایشان امروز فخر خاندان مجددیه حضرت فضل عمر صاحب مشهور بشیر آغا وملقب بنور المشائخ در دار السلطنت کابل منور طریقت و رونق افزائے مسند آبا و اجداد کرام موجود هستند دریں جز زمان وجود شریف ایشاں از مغتنمات عظیمه است ترویج شریعت وحمایت شعائر اسلام کار ایشان است. تمام اقوام وافاغنه وامرائے افغانستان حلقه بگوش ارادت واطاعت ایشاں اند وباایں همه عزت وجاه ووجاهت حضرتِ ایشاں بغایت متواضع ولطیف المزاج وخوش طبع واقع شده اند۔ در اطعامِ طعام ومهماں نوازی وعزیز پروری ودستگیری درماندگان وشفاعتِ عاجزان وسفارش حاجت مندان ونفع خلائق وغیرت قومی وملی عدیل ونظیر خود ندارند. متع الله المسلمین بطول بقائهٖ۔

شاہ غلام محمد

وحضرتِ ایشاں یعنی شاه غلام محمد ولد امام العارفین حضرت شیخ محمد اسمعیل بودند خدمتِ ایشاں درحیات جد بزرگوار خود پیدا شده اند واز فیض وبرکات اوشاں مستفیض شده وبعد از ارتحال اوشاں بوالد شریف خود رجوع نموده صاحب کمال وارشاد گردیدند وعالم عالم از هدایت وارشاد ایشاں بهره ور گردید صاحب علم وورع وتقوی بودند والد شریف ایشاں درحیاتِ خود تمام مریدان ومجازان را حوالهٔ اوشاں فرموده بودند درسنه ۱۱۳۶ھ درسرہند شریف انتقال نمودند۔

حضرت ایشاں را چهار پسر وپنج دختر بودند یکے شیخ صبغة الله واوشاں را یک دختر بود که بحضرت غلام حسن بن غلام محمد جد مذکور مایاں منسوب بود۔ دوم شیخ غلام محمد معصوم جد مایاں که مذکور شد سوم شیخ محمد اسحاق۔ چهارم شیخ عبدالرزاق ولاعقب لهما۔

خواجہ صبغۃ اللہ

حضرت ایشاں یعنی شیخ محمد اسماعیل ولد حضرت خواجه صبغة الله قدس سرهٗ خدمتِ ایشاں سنه ۱۰۳۲ھ درحیاتِ جد شریف خود حضرت مجدد درسرهند شریف پیدا شده اند

اکبر فرزندان خواجہ محمد معصوم واعظم نبائرِ حضرت مجدد و وارث نسبت خاصۂ ایشانند در سنہ ۱۱۲۱ھ وفات یافتند و در قبۂ والد خود خواجہ محمد معصوم در جنب ایشاں مدفون شدند و چہار پسر خلف گذاشتند یکے شیخ ابوالقاسم لاولد، دوم شیخ محمد اسمعیل جدامایاں کہ مذکور شد، سوم شیخ اہل اللہ، چہارم شیخ میر وایں ہر دو حضرت را اولاد ذکور سوائے بنات نبود۔

وحضرت ایشاں یعنی خواجہ صبغۃ اللہ ولد حضرت محبوب سبحانی کاشف اسرار مکتوم خواجہ محمد معصوم ملقب بمجد الدین مشہور بعروۃ الوثقیٰ فرزند ثالث حضرت مجدد و قائم مقام ایشان است حضرت ایشاں را بر سائر فرزندان فضل می دادند و برادر معظم شان خواجہ محمد سعید باوجود کلاں سالے خود ایشاں را از خود ممتاز دانستہ منصب ارشاد بایشاں مسلم داشتند طریقۂ مجددیہ از برکتِ اوشاں عالمگیر شد و باقصائے عالم رسید بادشاہِ وقت اورنگ زیب عالمگیر و دیگر سلاطین زماں داخل طریقت شدند تولد ایشاں در ماہ شوال سنہ ۱۰۰۲ھ و وصالِ مبارک ایشاں در شہر ربیع الاول سنہ ۱۰۹۶ھ روداده از قبر حضرت مجدد علٰحدہ در باغ فتحی دفن کردہ شدند و خواہر اورنگ زیب روشن آرا بیگم قبۂ عالیہ وسیعہ براں تعمیر نمودند کہ تا اکنوں موجود است۔ ایشاں شش پسر خلف گذاشتند حضرت صبغۃ اللہ جد امایاں کہ احوالش مذکور شد۔ دوئم خواجہ محمد نقشبند حجۃ اللہ معروف بہ نقشبند ثانی کہ در محرم سنہ ۱۱۱۴ھ وفات یافتند و در قبۂ والدِ خود دفن شدند و از نبائرِ ایشاں حضرت شیخ محمد زبیر مشہور بقبلۂ عالم است کہ قبۂ شاں علٰحدہ جانب جنوبی خواجہ محمد معصوم است در سنہ ۱۱۵۱ھ در دہلی وفات یافتہ و جنازۂ شاں را بسرہند آوردہ اند۔ سوئم حضرت محمد عبید معروف بمروج الشریعۃ و وفاتِ اوشاں روز جمعہ ۱۹ ربیع الاول سنہ ۱۰۸۳ھ شدہ است۔ چہارم حضرت محمد اشرف جامع کمالات صوری و معنوی بودند در سنہ ۱۰۴۳ھ پیدا شدہ و در

سنہ ۱۱۸ھ، ۲ صفر وفات نمودہ اند۔ پنجم حضرت شیخ سیف الدین کہ در حیات والد
خود تربیت سلطانِ وقت مامور شدہ بودند ترویجِ شریعت و تخریب بدعت خیرہ مرضیہ
ایشان بود ارشاد شان عام شدہ جہان را بر مرشدانِ مبتدع تنگ کردہ بودند۔ در
سنہ ۱۰۹۶ھ انتقال نمودند و در گنبد علیحدہ جنوبی روضۂ مبارکہ آسودہ اند۔ حضرات دہلی والہ
شیخ احمد سعید و ابو سعید و شیخ عبد الغنی و حضرت ابو الخیر وغیرہم اولادِ ایشان ہستند۔

ششم حضرت شیخ محمد صدیق محمد فرخ سیر بادشاہ دہلی مریدِ ایشان بود در شہر
دہلی سنہ ۳۱ھ وفات کردند و جنازۂ شان بسر ہند آوردہ در رقبہ علیحدہ نزدیک قبہ
خواجہ محمد معصوم دفن کردہ شدند بعضے حضرات شکارپور در سندھ از اولادِ ایشان
ہستند۔ و حضرت ایشان یعنی خواجہ محمد معصوم ولد حضرت امام ربانی محبوب
سبحانی مجدد الف ثانی شیخ احمد ابن شیخ عبد الاحد الفاروقی الکابلی السرہندی بر
آسمانِ ولایت و کرامت خورشید تابان است و در اولیائے امت شہرتِ
شان مستغنی از بیان۔

آفتاب آمد دلیلِ آفتاب   گر دلیلے بایدا از وی رو متاب

نسب شریف ایشان بست و دو واسطہ بخلیفہ ثانی امیر المؤمنین عمر بن الخطاب میرسد
در اجداد ایشان شیخ شہاب الدین علی معروف بفرخ شاہ کابلی جدِ شانزدہم ایشان و حضرت امام
رفیع الدین بانی شہر سرہند جدِ ششم ایشان از مشاہیر امراء و اکابر اولیا گذشتہ اند تولد ایشان در شہر
سرہند در سنہ ۹۷۱ھ شدہ و وفات ایشان ہم در سرہند تاریخ ۲۸ ماہ صفر سنہ ۱۰۳۴ھ شدہ است۔
حضرتِ ایشان ہفت فرزند داشتند از انجملہ سہ صاجزادگان در طفلی فوت شدند فرزند کلان
حضرت خواجہ محمد صادق ملقب باکابر اولیا بدرجاتِ کمال و تکمیل رسیدند صاحب اولاد و کتخدائی
شدند مگر در عین جوانی در عمر بیست و پنج سالگی سنہ ۱۰۲۵ھ بعارضۂ وبا در حیاتِ والدِ خود
انتقال نمودند و والد بزرگوارش بر قبر او قبۂ خورد ساختند و چون خود وفات یافتند

درہماں قبہ در جنب فرزندِ خود مدفون شدند نسل این حضرت باقی نمانده است باقی از سہ فرزندان نسل حضرت امام ربانی جاری شده است، یکے حضرت شیخ محمد سعید صاحب ملقب بہ خازن الرحمۃ کہ فرزند ثانی ایشان است و در علوم شریعت و طریقت وکمالات صوری و معنوی فائق و ممتاز بودند در سنہ ۱۰۰۵ھ پیدا شدند و در سنہ ۱۰۷۰ھ انتقال نمودند و در جنب برادرِ خود محمد صادق در ہماں قبۂ عالیہ جائے گرفتند ایں ہر سہ قبر الیوم در قبہ ایشاں بایک قبر خورد موجود است اولاد ایشاں در رامپورہ و دیگر بلاد ہندستان بسیار است و در اولاد ایشاں بسیارے از علمائے متبحرین و اولیاء کاملین صاحبِ فضل وکمال گذشتہ اند کہ از اں جملہ مولوی فرخ شاہ فرزندِ ایشاں مؤلف کشف الغطا عن اذہان الاغبیاء عالم محقق و مدقق بود صاحب ذریہ وکثیر الاولاد است و حضرت سراج احمد مؤلف سیر المرشدین و دیگر تالیفات عالم و محدث جلیل الشان است و حضرت شیخ عبدالاحد فرزند خواجہ محمد سعید معروف بشاہ گل و تخلص بوحدت از اکابر اولیا و عمدۂ علما بودند نسبتِ باطنی بغایتِ قوی داشتند و شعر شیریں می گفتند در سنہ ۱۱۲۷ھ وفات شدہ اند و قبر ایشاں متصل صحن مسجد است در سرہند شریف و از نبائر ایشاں حضرت شاہ محمد آفاق در علوم باطنی و ظاہری طاق و در کمالات و برکات مشہور آفاق در دہلی گذشتہ است

دوم جدّ ما خواجہ محمد معصوم کہ مذکور شدند۔ سوم حضرت خواجہ محمد یحیٰی تولد ایشاں سنہ ۱۰۲۷ھ و وفات در سنہ ۱۰۹۶ھ شدہ است۔ در اولاد ایشاں بسے بزرگان صاحب علوم وکمالات پیدا شدہ اند، و در رامپور و بھوپال توطن اختیار کردہ اند و یک خانوادہ شیخ ندیم احمد محمد صادق و محمد مدنی در مکہ موجود است۔

و ایں نسب نامہ موجز و مختصر را بر بیت مولٰنا جامی ختم می کنم۔

بندۂ عشق شدی ترکِ نسب کن جامی

کہ دریں راہ فلاں ابن فلاں چیزے نیست

باب اول در حالات ابتدائی و زمانہ تحصیل علوم و کسب کمالات

ولادت حضرت ایشان تاریخ ۲۰ شہر شوال المکرم ۱۲۷۶ھ یکہزار و دوصد ہفتاد و ہشت ہجری در شہر قندھار واقع شدہ

جدہ شریفہ مایان والدہ ایشان عصمت مآب عفت نقاب مسماۃ بی بی حوا بنت امیر کبیر والاجاہ شاہ محمد خان قوم بارکزئی از خوانین نامدار صاحب عزت و اعتبار ساکن قریہ چیلانی قریب قندھار. از نساء صالحات و مومنات قانتات بود. در امور خانہ داری وعیال پروری صاحبہ تدبیر و در ادائے صوم و صلوٰۃ و عمل طاعات و عبادات و اوراد و وظائف شبا روزی بے نظیر بودند. نوافل صوم و صلوٰۃ اکثر بجامی آوردند نماز تسبیح روزانہ مقرر بود بعد از مغرب تا نماز عشا بنوافل و صلوٰۃ تسبیح مشغول می بودند در امر طہارت و نظافت آں قدر اہتمام می فرمودند درین زمان عمر زنان بجائے خود در مردان ہم این قدر نظافت و پاکیزگی دیدہ نمی شود. برائے آبدست و جائے نماز و نشست و شوئی جامہ ہائے ایشان خادمہ مخصوصہ بود کہ دیگر زنان و اطفال بسامان ایشاں دست نمی بردند.

ولو کان النساء کما ذکرنا لفضلت النساء علی الرجال
فلا التانیث لاسم الشمس عیب ولا التذکیر فخر للھلال

تقریباً چہل سال با حضرت جد شریف مایان عمر گذرانیدند و بعد از وفات او شان ہفدہ سال بقید حیات ماندند تاریخ غرہ شہر صفر سنہ یک ہزار و سہ صد و سی و سہ دراں سال کہ حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ بسفر غلستان رفتہ بودند و ماہمہ

غیر حاضر بودیم در سنہ ۱۳۰۳ھ ساٹھ سالہ از دار فانی بسرائے جاودانی انتقال نمودند و جنازۂ اوشاں را بدرگاہ شریف کوہ گنجہ برداشتہ بردند۔ و در مقبرۂ حضرت جد مرحوم در احاطۂ علیحدہ مدفون کردہ شدند۔ رحمہا ربہا سبحانہ و تعالیٰ رحمۃ واسعۃ بعض مبشرات منامی کہ حضرت جدہ صاحبہ در ایام حمل حضرت قبلہ گاہی دیدہ بودند بافقیر بیان فرمودہ بودند مگر دریں وقت بیادِ من برابر نمی آید۔

حالات ابتدائی و زمانۂ کسب کمالات و تحصیلِ علوم

مدار کار بر حسنِ تربیت و تعلیم ابتدائی است ع
وحسن نبات الارض من کرم البذر۔

اگر در ابتدا کسے را استاد کامل و مربی ماہر میسر می شود و طفل را براہ راست رواں میکند آں طفل عن قریب باوج فضل و کمال می رسد و از امثال و اقران خود فائق و ممتاز می شود و اگر تعلیم ابتدائی ناقص و کج مج است آں طفل سادہ لوح تمام عمر معیوب و داغدار می ماند چرا کہ ؎

خشتِ اول چوں نہد معمار کج تا ثریا مے رود دیوار کج

حضرت ایشاں را از یاوریِ بخت و خوش نصیبی در ابتدا ایں چنیں اساتذۂ کاملہ و اتالیق فائقہ میسر شدہ اند کہ در نوشتن و خواندن و تعلیم و تربیت و تادیب بآداب فاضلہ سعی مشکور بعمل آوردہ اند کہ نتیجہ آں بصورتِ باقیات صالحات بر صفحۂ روزگار باقی ماندہ است۔ اگرچہ مارا خوب طور احوالِ تعلیم ابتدائی حضرت ایشاں معلوم نشدہ کہ بغیر از والد شریف خود دیگر اساتذۂ ایشاں کدام اند و کدام کتابہا خواندہ اند مگر از نوشتہ ہائے خود حضرت ایشاں آنچہ معلوم میشود، نوشتہ می آید۔

در تذکرۃ الصلحا، در ترجمۂ ملا میر اعظم الافغان العلی زئی المعروف می نویسند کہ فقیر در صغر سنی ایشاں را دیدہ بود و سورۂ انا انزلناہ فی لیلۃ القدر از خدمت ایشاں سبقاً خواندہ بود بجذمت حضرتِ ایشاں با اخلاص بجد کمال داشت لباس و قا

بملاقاتش می رسیدند و صحبت ہائے عجیب می کردند و در عمر از حضرت ایشان معمّر بودند و گوشہا کر بودند سخن را بآواز بلند بتکلف می شنیدند. حضرت ایشان ما تعظیم و توقیرش می فرمودند اوقات عمر عزیزرا باوراد و وظائف و مراقبات سلوک مؤقت ساختہ بودند و صاحب ابہت و ہیبت بودند فرزندے داشت ملا باز محمد نامی کہ او ہم عم حضرتِ ایشاں ما بود فقیر کتابہائے درسیہ فارسی از اوشاں خواندہ بود۔ انتہیٰ۔ و چوں حضرت کلاں از خراسان ہجرت کردہ در سنہ ۱۲۹۷ھ بدیار سندھ آمدند و دو سال تقریباً در قریہ ٹکھڑ اتفاق توقف افتاد مولٰنا مولوی حاجی لعل محمد[1] متعلوی را برائے تعلیم صاحبزادگان مقرر کردند و تقریباً دو سال تعلیم حضرت ایشاں و دیگر صاحبزادگان مشغول شدند و ہم در سفر حج مع عیالہا و متعلقین مرحوم میاں صاحب را ہمراہ خود بردند چوں از مناسک حج و زیارت فارغ شدند

ذکر رسیدن ایشان در سندھ ...

[1] استادی الحاج الحافظ المولوی لعل محمد المتعلوی ساکن شہر مٹاری ضلع حیدرآباد سندھ از مشاہیر علمائے سندھ و فقہائے متبحرین بودند تمام عمر در درس و تدریس و تحریر مسائل فقہیہ و فیصلہائے شرعیہ گذرانیدند از کثرت درس و تدریس کتابہائے درسیہ چوں کنز و کافیہ و شرح وقایہ و شرح جامی ایشاں برزبان یاد شدہ بودند می گفتند کہ در سفر اولیں عربستان چوں بزیارت روضہ مطہرہ سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ والسلام رسیدم از حق سبحانہ و تعالیٰ سوال کردم کہ عمر من در تدریس و تعلیم علوم دینیہ صرف شود آں سوال من باجابت رسید و تاایں دم کہ چہل سال است از طالبان و شاگردان گاہے فارغ نہ شدہ ام در آخر عمر بسبب ضعف و کبر سن نشستہ نمی توانستند پس بہ ہیئت خفتہ طالبان را سبق میدادند یک سال خواندن پیش ایشاں برابر پنج سال خواندن پیش دیگراں بود طریقہ تعلیم ایں بود کہ ہرگاہ طالب سبق جدید می گرفت اول کتاب از او گرفتہ از سبق سابق چند سوال از وی می پرسیدند کہ دیروز چہ خواندہ کدام قاعدہ و قانون یاد کردہ اگر جواب باصواب می گفت فبہا ورنہ دیگر سبق نمی دادند و برائے حفظ ماتقدم تاکید و تنبیہ می کردند. بر صحت عبارت کتاب توجہ بلیغ می نمودند اگر طالب زیر و زبر غلط بخواند وجہ آں می پرسیدند کہ چرا ایں طور خواندی و قاعدہ چہ طور است در ہمیں تفحص و تحقیق شاگرد را قاعدہ ایں طور پختہ و دل نشین می شد کہ از خواندن کتاب ہم صورت نہ بندد۔ در علم حساب و میراث و مناسخہ ید طولیٰ داشتند در ملک سندھ عدیل خود در مناسخہ و سراجی نداشتند علمائے عصر از دور و دراز برائے خواندن سراجی پیش اوشاں می آمدند بیست سال در شہر ٹنڈو غلام علی در مدرسہ میر صاحبان

میاں صاحب بہ ملکِ سندھ وطنِ خود مراجعت نمود و حضرتِ ایشاں ما عیالہا در مکہ مکرمہ اقامت گزیں شدند۔

دراں زماں مولٰنا رحمۃ اللہ المہاجر المکی در مکہ مکرمہ "مدرسۂ صولتیہ" بنا نمودہ۔ حضرتِ ایشاں مارا قبلہ گاہِ خود حضرت کلاں قدس سرہٗ برائے خواندن در مدرسۂ صولتیہ ارشاد فرمودند۔ حضرت ایشاں در تذکرۃ الصُّلحاء ترجمۂ مولٰنا سے مذکور بتفصیل نوشتہ اند در انجا می نویسند کہ (در سنہ یک ہزار و سہ صد کہ فقیر ہم کاب حضرت والد ماجد خود بشرف آستانہ بوسی اشرف البقاع مشرف شدہ بود حضرت قبلہ صاحب مرحوم قدس سرہٗ ایں احقر را برائے خواندن بعضے کتب درسیہ بمدرسہ حضرت مولوی صاحب ممدوح سپردہ بودند قریب دو سال بمدرسۂ شریفہ حضرت مولوی صاحب تردد و رفت و آمد اتفاق افتاد و شرفِ صحبت مولوی صاحب اکثر ایام حاصل می گشت حضرت مولوی صاحب مدرسۂ عالیہ در پس شبیکہ مکہ مکرمہ بنا نہادہ بودند و مدرسین و محققین دراں مقرر فرمودہ بودند و حفاظ قاریاں را تنخواہ دادہ کہ تعلیم تجوید و قرات می کردند۔ زیادہ از چہل نفر طالب علماں روزانہ از مدرسہ شاں مستفید می گردیدند۔ خود مولوی صاحب بسبب

(بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) بکمال عزت و نامداری درس و تدریس کردند و ہم غفیر از مائدہ علوم و برکات اوشاں بہرہ یاب شد در سنہ ۱۳۱۲ھ برائے تعلیم فقیر حضرت ایشاں اوشاں را خواستہ بودند یک دو سال در سندھ ساں داد گذرانیدہ باز بوطن اصلی خود نشاری رفتہ قیام پذیر شدند و از عجائب امور آنکہ با ایں ہمہ کمال ہشیاری و دانائی در علوم و کتاب ہا از دیگر امور دنیاوی بے خبر و ناواقف می بودند اگر کسے درخت کنار را می گفت کہ ایں انار است می گفتند شاید باشد و اگر می گفت نے نے انبہ است میگفتند خواہد بود۔ اگر کسے مے پرسید گوش ہائے دراز گوش دراز ہستند یا اسپ و شتر می فرمودند نمی دانم و علی ہذا القیاس تذکرہ فضائل و کمالات او اگر نوشتہ شود دفترے دیگر می خواہد مرحوم ہم استاد من بود و ہم استادِ پدر من و ہم استاد پسر من بسیار مشفق و مہربان و مرید حضرت کلاں بود در ماہ ۱۳ھ در نشاری بجوار رحمت حق سبحانہ و تعالےٰ پیوست۔ رحمہ سبحانہ و تعالیٰ رحمۃ واسعہ

ضعف و پیری طاقت تدریس نداشتند اکابر شہر مکہ معظمہ از قوم عرب و ترکاں بملازمت
شاں جوق جوق می رسیدند و بادب تمام فروتر می نشستند و شرف صحبت و استفادۂ
دینی حاصل کردہ می رفتند۔ و بعد ازاں ذکر اخلاق حمیدہ و وضع و لباس حضرت مولٰنا
بتفصیل نوشتہ می آرند کہ گاہ گاہ حضرت قبلہ گاہ احقر قدس سرہٗ بملاقات شاں
تشریف می بردند و حضرت مولوی صاحب بغایت تعظیم و تکریم می فرمودند۔ لفظ یا سیدی
تکیۂ کلام حضرت مولوی صاحب بود بارہا مخاطب بحضرت قبلہ صاحب شارہ می گفتند
یا سیدی فرزند خود را (مراد ازاں نفس نفیس حضرت قبلہ گاہ ما یاں است) از دیگر خدمات
زمانہ خانگی فراغ دادہ بجمعیت در مدرسہ آمدہ بخوانند کہ طبع او را خوش دارم امید کہ
بزودی از علوم متعارفہ مدرسہ منتفع و مستفید خواہد شد حضرت قبلہ قدس سرہٗ (یعنی
والد خود) می فرمودند کہ خدمت بار عیال ما جملہ براو ست بوقت فراغت حاضر می شود۔ اما
افسوس کہ فقیر باوجود ایں چنیں وسائل ناقابل ماند۔ ثم قال روزے فقیر باہم سبقان
خود در مدرسۂ او شاں نزد مولوی حضرت نور صاحب افغان کتاب "سراجی" ترکہ میخواند
کہ حسب قاعدہ مدرسہ یک وقتی برائے تدریس ایں کتاب مقرر بود ما یاں در سبق خواندن
مشغول بودیم کہ ناگاہ حضرت مولوی صاحب بطرح سادگی خود تشریف آوردند و فرمودند
کوشش بکنید در خواندن و فہمیدن ایں علم کہ علم ترکہ اول از دنیا مرتفع خواہد شد۔
و نیز در مکہ مکرمہ بدرس حدیث شریف حسب الامر حضرت والد خود بخدمت سید شیخ احمد
دحلان مفتی مکہ (مؤلف فتوحات اسلامیہ" و "سیرۃ نبویہ" و "تقریب الاصول
و دیگر کتب متعددہ) حاضر می شدند و استفادۂ روایت و سماع احادیث می کردند
و در "انیس المریدین" می آرند کہ حضرت ایشاں (یعنی حضرت کلاں) می فرمودند کہ در
سالے کہ مع عیال بخدمت حضرت قبلہ گاہ خود بزیارت حرمین شریفین مشرف شدہ بودم
حضرت قبلہ گاہم قدس سرہ مرا بحضور درس سید شیخ احمد دحلان امر می فرمودند و می

فرمودند کہ تقریر او در نہایت فصاحت و بلاغت است و آں سنہ یک ہزار و دو صد و
شصت و نہ بود. راقم الحروف (حضرت ایشان خود) می گوید کہ ایں بندہ بخدمت حضرت
ایشاں (یعنی والد خود) در سنہ یکہزار و سہ صد و یک کہ بشرف زیارت حرمین شریفین
مشرف شدہ بود بخدمت شیخ احمد دحلان رسیدہ بود حضرت شیخ بحد کمال عمر و ضعیف
بودند و در میان حلقۂ اعیان علمائے مکۂ معظمہ می نشستند و تبرکاً چیزے از صحیح
بخاری درس میکردند. از کمال ضعف تقریرش بتکلف در فہم می آید انتہیٰ. و نیز
حضرت ایشان ما صحیح بخاری از حضرت والد خود خواجہ عبدالرحمٰن قدس سرہ سبقاً
سبقاً خواندہ اند. در انیس المریدین می آرند در ایامیکہ بندۂ راقم الحروف کتاب
صحیح بخاری بحضور حضرت ایشاں میخواند چونکہ در روایت نام حضرت عمران بن
الحصین رضی اللہ تعالےٰ عنہ می آمد می فرمودند کہ ایں شخصے است کہ دعا نزد ذکر
اسمش مستجاب است و قطب وقت خود بودند حتی کہ ابرہا باذن او شاں ہر جا کہ امر
می کردی می رفتند و می باریدند" وایں فقیر نیز در وقت خواندن صحیح بخاری پیش
حضرت ایشاں ایں فائدہ دو سہ بار شنیدہ ام.

مخفی نماند کہ حضرت کلاں جد مایاں "قدس سرہ استفادۂ علم حدیث و اجازت
و سند احادیث از شیخ المحدثین حضرت شاہ عبدالغنی دہلوی مجددی ولد شاہ ابوسعید
مجددی و بعضے از حضرت شیخ عبداللہ السراج مفتی احناف گرفتہ اند.

شاہ عبدالغنی مجددی در عمر پانزدہ سالگی ہمراہ والد بزرگوار خود از دہلی ہجرت
کردہ بحرمین شریفین رفتند و در آنجا از مسند شیخ محمد عابد سندھی مصنف طوالع الانوار
شرح در مختار و نیز از شیخ اسماعیل رومی روایت کتب حدیث حاصل کردہ اند و
بواسطہ شاہ اسحاق از شاہ عبدالعزیز دہلوی سند گرفتہ اند. بسیارے از علمائے
ہندستان و عربستان شاگردان اویند. وفات ایشاں در ۱۲۹۶ھ در مدینہ شریف

شده است و در جنة البقیع جائے گرفته از اولادِ ذکورش کسے عقب نمانده الّا
یک دختر او بی بی امة الله بیگم که در حبالهٔ نکاح برادرزادهٔ او شیخ مظهر بود و آں
بی بی حالا تقریباً ده سال می شود که در مدینهٔ منوره انتقال نموده است. ایں فقیر
از والدهٔ شریفهٔ خود شنیده است که حضرت کلاں قدس سره در زمانِ اقامت
مدینهٔ منوره ۱۳۰۳ھ تفقدِ احوال بی بی صاحبه مذکوره و عزت و خدمتِ او بسیار
می کردند و می فرمودند که ایں دختر استادِ من شیخ عبد الغنی مجددی است و بعد از
در ۱۳۲۱ھ که حضرت ایشاں بحرمین شریفین رفتند از حسنِ اتفاقات بملاقات شیخ
ابو نصر محدث شامی رسیدند و اجازتِ احادیث مسلسل بالروایة اخذ نمودند چنانچه
آں روایات را حضرت ایشاں در جزوی علٰحده در سفرنامهٔ خود مسمی به پنج گنج نوشته
اند که اول آں حدیث مسلسل بالاولیة است و آں حدیث الراحمون یرحمهم
الرحمٰن ارحموا من فی الارض یرحمکم الرحمٰن است. و دریں سفرنامه احوال استاذ
خود شیخ ابو نصر محدث شامی چنیں نوشته اند که دریں اثنا در حجاج شامیین شخصی
بزرگ عظیم القدر عالم متبحر که دوازده و نیم هزار حدیث با سندها بیاد داشتند
شریف النسب از اولاد و امجاد حضرت غوث الثقلین قدس سره مسمّی السید محمد ابو النصر
دمشقی با محاسن سفید و شکل نورانی در حرم شریف در حالِ احرام بر مسندِ وعظ و بیانِ
احادیث شریف ظاهر شد هجوم مردم در حلقهٔ تدریس او که بعد صلوٰة الحنفی فجر خلف المقام
بوقوع می رسید بنوعی صورت می بست که باوجود رفعتِ آوازش بگوش اکثر از
سوء غلطش کمتر می رسید فقط بر دیدار او شاں قانع می بودند و احادیث مسلسل
را از استادِ خود تا بحضرت سرورِ کائنات مفخر موجودات صلی الله تعالٰی علیه وسلم
بوضاحت تمام بیان می نمود و سندِ علمائے شامیین و دمشقیین علٰحده داشت
و سندِ مصریین علٰحده بیان می فرمود فقیر دو سه روز در حلقهٔ تدریس او شاں حاضر شد

ذکر مستجاب الدعوات شیخ ابو النصر محدث دمشقی

کلامش پرتاثیر و قوتِ حافظہ و علمش بے نظیر بعد از اتمام وعظ و دعا بر دست بوسیٔ
اوشان چنانچہ رسم عرب است کہ دست بوسیٔ استاد بعد اتمام حلقۂ درس می نمایند
چنان ازدحام واقع می شد کہ سہ چہار نفر گرداگرد از تلامیذ قوی او را در پناہ میداشتند
ورنہ مردم بے اختیار خود را بر او می انداختند و ایذا میرسانیدند و او باوجود کبر سن و
رفعت مکان بنوعی متواضع کہ ہر کس کہ دست بوسیٔ او میکرد خود نیز دستِ آن
شخص را بزوری می مالید و نمازِ عصر و مغرب و عشا رقریب باب العمرہ ادا میفرمود
با فقیر نوعی از ارتباطِ حب پیدا کردہ بود کہ بشفقت تمام سندہائے احادیث مسلسلہ
خود از زبانِ خود بیان می فرمودند و باز اجازت آن میدادند روزی عرض کردم کہ
بر حافظۂ خود چندان اعتمادی ندارم اگر اجازت شود از نسخہ خاصہ ہمیں احادیث
نقل شوند قبول نمودند و نسخہ خاصہ کہ بدستِ خود در سندہا نوشتہ بودند عنایت نمودند
تا کہ نقل دہ حدیث مسلسل کہ اولش حدیث مسلسل بالاولیۃ و دوم حدیث مسلسل
بالائمۃ الامشقیین و سوم حدیث مسلسل بالائمۃ المصریین و چہارم حدیث مسلسل
از ثلاثیاتِ بخاری و بکذا دہ خطبہ نبوی در مواعظ صلے اللہ علیہ وسلم و احادیث فضلِ
شام و یمن جملہ در سہ چہار جز صغیر التفاقِ کتابت در دو روز افتاد و بدست خود
بر آخر نسخہ اجازت نامہ نوشتند و عطا فرمودند والحمد للہ علی ذلک انشاء
اللہ تعالی بعد اتمام ایں مسودہ نقل احادیث مذکورہ شامل خواہد شد تتمیماً للفائدہ
۱۲ انتہی ۔ (راقم الحروف میگوید)
کہ این فقیر کتابہای مشکوٰۃ شریف و قدری از صحیح بخاری سبقاً سبقاً پیش حضرت
ایشان خواندہ است و بعد ازان تمام صحاح ستہ از اول تا آخر بطریق دورہ از حضرت
ایشان خواندہ است بایں طریق کہ اول چند ورق حضرت ایشان بر کتاب خود میخواندند
و فقیر بر کتاب خود سماع می کرد و بعد ازان فقیر میخواند و حضرت ایشان سماع میکردند

از رمضان شریف شروع کردیم و بدیگر ماه شوال در عرصه علا ماه صحاح ستہ ختم کردیم و باز موطا امام مالک شروع کردیم مگر تمام نشد۔

فائدہ:۔ خواندن صحیح بخاری برائے حل مشکلات و دفع بلیات وقضائے حاجات مجرب و معمول مشائخ و علمائے حدیث است۔ شیخ عبدالحق محدث دہلوی در مقدمہ شرح مشکوٰۃ می نویسند کہ بسیاری از مشائخ و علماء ثقات از برائے حصول مرادات و کفایت مہمات و دفع بلیات و کشف کربات و برائے صحت و شفائے بیماراں و در مضائق و شدائد خواندہ اند و بمراد رسیدہ و مقصود خود را دریافتہ اند و آنرا مانند تریاق مجرب دانستہ اند و این معنی نزد علمائے حدیث بمرتبہ شہرت و استفاضہ رسیدہ است۔ میر جمال الدین محدثؒ از استاذ خود سید اصیل الدین نقل کردہ است کہ گفت قریب صد و بست بار صحیح بخاری را در وقائع و مہمات برائے خود و برائے مردم خواندہ ام و بہر نیت کہ خواندہ ام مقصود حاصل شد و مہم بکفایت انجامیدہ است۔ و این فقیر ہم یکبار بس خود برای حل مشکل صحیح بخاری شروع نمود بر روز یک سیپارہ در دو جلسہ خواندہ می شد و در یکماہ تمام کردم و بفضلہ سبحانہ و تعالیٰ آن مشکل آسان گردید۔

فائدہ:۔ حضرت ایشان ہر کتاب را ناقص و ناتمام خواندن پسند نمی کردند و تاکید می فرمودند ہر کتاب کہ می خوانید باید کہ تا آخر تمام و کمال بخوانید۔ آخر مصنف کہ ساختہ است برای خواندن ساختہ است نہ برائے گذاشتن اگر آخر آن ضروری نبودی چرا مصنف محنت و مشقت کردہ تالیف آن می نمود۔

والحق کہ نصاب تعلیم این دیار بسیار ناقص است از بخاری شریف یک سیپارہ و از بیضاوی شریف یک سورۂ بقرہ و از شرح جامی تا بنیات و از عبدالغفور تا غیر منصرف و از مطول تا ما انا قلت و از توضیح و تلویح تا مقدمات اربعہ و از ہدایہ

وشرحِ وقایہ نصا نصف میخوانند وباین مغرور می شوند کہ ما این ہمہ کتابہا خواندہ فارغ التحصیل شدیم ازینجاست کہ اکثر مولوی صاحبان فارغ التحصیل رامی بینی کہ در ہمہ علوم وفنون ناقص وناتمام می باشند تجرّد ومہارت در ہیچ فنی حاصل نمی کنند اصحابِ فضل وکمال درین زمانہ قحط الرجال یافتہ نمی شوند۔

دولت حفظ قرآن مجید۔ حفظ کردنِ حضرت الیشان قرآن مجید راہم بنوعی عجیب وطرز غریب بود کہ آن از جملہ کرامات وخرق عادات شمردہ بشود۔ اکثر مردمان کہ بحفظِ قرآن شریف مشرف می شوند باور خوردی بکوشش والدین یاد می کنند یا در کلانی از کارہای دنیاوی پہلوتہی کردہ کوشش می کنند وکامیاب می شوند مگر طریقہ حضرتِ الیشان ملوہای این طریق معتادہ بود۔ دران زمان کہ حضرتِ الیشان باوالد شریف خود در دیار عربستان بودند خدمت اہلِ وعیال حضرت کلان وکاروبار ہمہ رفقا وخدمتگاران بحوالہ حضرت الیشان بود روزانہ اشیائی مطلوبہ از بازار خریدہ می آوردند وتفقد احوال خورد وکلان وکارہای اوشان می کردند وباز حسب الامر والد خود برائے سبق خواندن بمدرسہ می رفتند ومزید بران عبادات خاصہ آن مقام شریف از طواف وعمرہ ہر روز بجامی آوردند۔

از والدہ شریفہ خود شنیدہ ام کہ اگر روز فراغت عمرہ نمی یافتند شبہا بمیقات رفتہ مناسک عمرہ بجامی آوردند کمتر روزی باشد کہ طواف وعمرہ قضا کردہ باشند باوجود این قدر موانع واشغال کمرہمت لبستہ بطریقِ خفیہ بحفظِ قرآن شریف تن تنہا بخود مشغول شدند وسبب مخفی داشتن این ہم بود کہ حضرت والد خود می ترسیدند کہ مبادا مارا از سبب مشغولی در مدرسہ ودیگر کارہائے ضروری از حفظ قرآن مانع شوند۔ پس در وقتِ فرصت بگوشت نشستہ دو سہ رکوع یاد می کردند ودر دعای حفظِ قرآن تجربہ خود نوشتہ اند کہ بعد از عمل این دعا گاہی نصف سیپارہ ہم یاد می کردم۔

قوتِ حافظۂ ایشان ازینجا اندازہ باید کرد "تا کہ بیست و دو سیپارہ قرآن مجید مخفی حفظ کردند بعد ازان مردمان را ایں حقیقت معلوم شد و رفتہ رفتہ بسمع حضرت قبلہ گاہِ ایشان ایں خبر میمنت اثر رسید بسیار خوشنود شدند و حمد الٰہی بجا آوردند و برائے اتمام مابقی سعی و کوشش نمودند. چنانچہ ایں قصہ حضرت ایشان خود در انیس المریدین ذکر کردہ اند می نویسند کہ "در سنہ یکہزار و صد و پنج کہ بندہ راقم الحروف بعنایت الٰہی و برکت دعای حضرتِ ایشان بشرف حفظ کلام اللہ شریف مشرف شد. اگرچہ از مدتی شوق حفظ کلام اللہ شریف دامنگیر بود و بوقت ضرورت دو سہ رکوع دہ ہیچ میسر می شد حفظ می کرد اما از کمالِ ادب اظہار ایں داعیہ بحضور شریف نمی توانست کرد زیرا کہ روزی از زبان حق ترجمان در شنیدن آمدہ بود کہ ما را در صغر سن شوق حفظ کلام اللہ شریف غالب شد بخدمت حضرت والد خود نوشتم کہ ما را ایں داعیہ غالب شدہ است اجازت شود کہ کوشش و سعی کردہ شود حضرت والدم در جواب منع نوشت و تحریض بر حصول علم فرمودند و مصرع حافظ شیرازی در تمثیل نوشتند ع کہ عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلہا. پس ازان حسب فرمودہ حضرت کار کردیم. ایں عاجز از خوف آنکہ مبادا حضرتِ ایشان ممانعت فرمایند اظہارِ ایں وقتی بحضور شریف شد کہ دور تلاوت از بیست و دو جزو گذشتہ بود حضرتِ ایشان خیلی خوشنودی ظاہر فرمودند و برائے اتمام مابقی کوشش فرمودند و استاد کلحافظ حاجی میاں لعل محمد ستلوی را برائے شنیدن دور بندہ طلبیدند و بعد ختم شریف طعام بسیار پختہ کنانیدند و مردم را دعوت کردہ خورانیدند. بوقت تجویز طعام کسی از ملازمین عرض کرد کہ حضرتا حاجت ایں قدر گوسفندان ذبح کردن چیست. حضرتِ ایشان در جواب فرمودند کہ برائے شکرانۂ نعمت حفظ کلام اللہ شریف کہ فلانی را عطا شدہ است اگر خود را ذبح کنم ہیچ نیست.

آن شخص از گفته خود نادم شده ساکت ماند" وفیه "من ملفوظاته روزی در مجلس در باب حفظ کلام الله به نسبت بنده فرمودند که حضرت والدم قدس سره برادرِ خوردم غلام جان مرحوم را بحفظ کلام الله مامور ساختند او شان سعی کرده بقدر هفت هشت سیپاره حفظ کرد باز فراموش میکرد. حضرت والدم در دعائے خود می گفتند الٰهی کسی را از اولادم توفیق حفظ کلام الله عطا فرمای که این دعا در حق فلان (یعنی محمد حسن جان) بدرجه قبولیت رسید.

درس مکتوبات شریف - حضرت عموی صاحب آقا محمد حسین زید برکاته نقل می کنند که در زمان اقامت ٹنگهر حضرت کلان قدس سره ما را چهار کس را سبق مکتوبات شریف شروع کنانیدند یعنی ما بردو برادر و حضرت عبد القدوس معروف بشیرین جان آغا و سید حاجی اسد الله شاه ٹنگهرائی مثلی ما بر چهار در سبق یار بودیم آخر آنها بسبب کارهای زمانه یک یک شده گذاشتند و من چونکه از کارهائے زمانه فارغ البال بودم تا مدتی دراز پیش حضرت ایشان میخواندم و در اثنای درس حضرت ایشان تقریر ہائے عجیبه و غریبه و بیان اسرار و دقائق آن بنوعی میکردند که از جهت صغر سن ما را فهم بر آن نمی آمد.

مخفی نماند که کتاب هدایت مآب مکتوبات شریف حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی سرهندی قدس سرهٗ پیش ازین در درس و تدریس حضرات مجددیه و خلفائی نقشبندیه داخل بود و سبقاً سبقاً آن را نزد استاد میخواندند* و در حلقه اصحاب یک کس بآواز بلند خوانده و دیگران همه تن گوش شده استماع میکردند و از آن انشراح قلب و صفائی باطن می یافتند مگر افسوس که حالا حضرات قطع تعلق بآن نموده اند و هیچ آشنائی بآن کتاب معدن هدایت و ارشاد ندارند و حال آنکه مکتوبات شریف هم مقبول درگاهِ حضرت

درس مکتوبات شریف

* و نیز بطریق وظیفه برای تبرک و نورانیت و صفائی دل و نزول فیوض و برکات یومیه میخواندند

الٰہی است جل سلطانہ وہم مقبول حضرت رسالت پناہی صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم
حضرت امام ربانی خود میفرمایند کہ درونش ندا در دادند و ظاہر ساختند کہ این ہمہ
علوم کہ نوشتہ بل ہرچہ در گفتگوی تو آمدہ ہمہ مقبول و مرضی و اشارت نوشتہ
ہائے من کردہ فرمودند این ہمہ ما گفتہ ایم و بیانِ ما است ، و مرزا مظہر جانِ جاناں
در واقعہ کہ بحضور حضرت سید سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ والسلام مشرف شدہ اند
می آرند کہ بحضور عرض کردم یا رسول اللہ صلے اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حضرت در حق مجدد
الف ثانی چہ میفرمایند ؟ فرمودند مثل ایشان در امتِ من دیگر کیست ؟ باز عرض
کردم یا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مکتوباتِ ایشان بنظر مبارک گذشتہ است
فرمودند اگر چیزی یاد است بخوانید بندہ این عبارت بعضی مکتوب ایشان انہ
تعالیٰ وراء الوراء ثم وراء الوراء ثم وراء الوراء خواندم بسیار پسند فرمودند
وحظہا فرمودند ، فرمودند باز بخوانید باز خواندم زیادہ تحسین نمودند این حالت
امتداد کشید ، پس ہر کہ خوانندہ این کتاب و دوست دارندہ آن باشد نیز ل
مقبول و محبوب باشد ۔

بابِ در بیان تالیفات و تصنیفات و اوراد و وظائف و کیفیت تلقین مریدان و بعضی بشارات منامی حضرت ایشان

فصل در ذکر تالیف و تصانیف حضرت ایشان قدس سرہٗ

حضرت ایشان در فن تالیف و تصنیف و تحریر مکاتیب و مراسیل نوعی ملکہ
راسخہ و قوتی کاملہ داشتند کہ قلم بر داشتہ مضامین عجیبہ و غریبہ بالفاظی فصیحہ و
ملیحہ و عباراتی دلچسپ و شیرین بے تامل و بے تحاشا می نگاشتند و مافی الضمیر خود

بکلماتی رائد سہل الفہم و دلنشین ادا میفرمودند تصنع و تکلّف در عبارت آرائی و تتبع اسجاع و قوافی۔ بایرادِ الفاظِ غریبہ و غیر مانوسہ نمی نمودند ازین سبب تصنیف و تالیف و مکاتیب ایشان تمام شیرین و دلپذیر است ہمہ مقبول خاص و عام و مرغوبِ طبائعِ انام واقع شدہ۔ چنانچہ این معنی خود از تحریراتِ ایشان ظاہر و باہر است حاجت تحریر و بیان ندارد مسوداتِ ایشان حکم مبیضات داشت۔ چنانچہ امام سیوطی فرمودہ کہ مسوداتی مُبَیِّضَات اکثر مسوداتِ ایشان بعد از نقل و تبییض و نظر ثانی ہم خالی از محو و اثبات تغیر و تبدیلِ کثیر می بود مسودہائے بعض کتب بدستخط ایشان قلمی در کتب خانہ موجود اند و برین مدعی شاہد و گواہ۔

خطوط ثپالی از مریدان و مخلصان و مراسلات از دوستان و عزیزان و اہلِ علم و فضلا و امرا و غربا بپیش حضرتِ ایشان بحدی بسیار می آمدند کہ بعد از تشریف فرمائی و سکونت حضرتِ ایشان در سندہ سائیداد از جانبِ حکومت وقت مستقل ثپال منظور شد و تا حال جاری است از شہر سندہ محمد خان باقاعدہ روزمرہ ہر کلہ قلی می آید و ہر گونہ ثپال از خطوط و رجسٹری و پارسل و وی پی و منی آرڈر می آرد و می برد۔ یاد دارم کہ این کارِ خیر بواسطہ مرحوم حاجی عبداللہ خان مہاجر مدنی سابق سپرنٹنڈنٹ محکمہ ڈاک سندہ و بلوچستان کہ مخلص خاص و محب حضرت مرحومی و رفیق حضرت ایشان در سفر عربستان بود صورت انصرام پذیرفت و از باقیات صالحات او جاری ماند۔

حضرتِ ایشان جواب تمام خطوط و مراسلات فوراً می نوشتند و کارِ امروز را بفردا نمی گذاشتند ڈاک امروزینہ را جوابہائے مفصل نوشتہ فردا روانہ میکردند ہر کس را موافقِ وقت و حال و فرا خورِ لیاقت و استعداد او خطی می نوشتند و ہر یک فقرہ را جواب باصواب میدادند و سائل را منتظر جوابِ شافی کافی نمیماندند

مابایان فرزندان کہ در خط وکتابت و جواب نویسی سہل انگاری وسستی می کردیم ہمیشہ ہدایت ونصیحت می کردند کہ باہا ہرکس بشما سلام ودعا بنویسد وخط روانہ کند باید کہ شما ضرور جواب آن بنویسید و دلِ مخلصان شاد کنید۔ اگر در جوابِ مکتوب حضرتِ ایشان تساہل میکردیم یا مختصر می نوشتیم ناخوش می شدند وسخت تنبیہ می نوشتند کہ آئندہ چنین نکنید تمام حالاتِ خانگی بمن از من وعن مفصلاً نوشتہ باشید وتقصیر در جواب نکنید مراسلات ومکاتیبِ حضرت ایشان بسیار اند وبجیاب ودر اطراف واکناف عالم منتشر حالا درین زمان برادرم حافظ ہاشم جان در صدد جمع آوری آن شدہ است از جماعت مخلصان ومریدان ذخیرہ معتد بہا فراہم آوردہ است، امید کہ مجموعہ مکتوباتِ عمدہ مفیدعامہ جمع خواہد شد وبحلیہ طباعت رسیدہ کحل الجواہر دیدۂ مشتاقان وبصیرت افزای ارباب علم وعرفان خواہد شد۔ لہذا این فقیر درین رسالہ فقط بر ذکر بعضی تالیف ورسائل ایشان کہ بصورتِ کتاب تحریر نمودہ اند اکتفا می نماید۔

(۱) **شفاء الامراض**:- بزبان عربی در تمائم وتعویذات ووظائف ودعوات است، بترتیب کتب طبیہ از امراض سر شروع کردہ تمام امراض واسقامِ انسانی را علاج روحانی نوشتہ اند وبعد از آن برائے دیگر مشکلات زمانہ وقضائی حاجات ودفع بلیات ووظائف ودعوات وعملیاتِ ماثورہ ومجربہ نوشتہ اند اکثری انتخاب از مآۃ الفوائد عربی مؤلفہ شیخ ...... است ودران بعضی اعمال از دیگر مشائخ واجداد کرام نیز اضافہ نمودہ اند ودر حصۂ دوم این کتاب بعضی نسخہ ہائے طبیہ معمولہ ومجربۂ خود یا مسموعہ از بعضی دوستان وتجربہ کاران تحریر فرمودہ اند گویا قرابادین طبیہ است جسب علم این فقیر این کتاب نخستین تالیف حضرتِ ایشان است چرا کہ تقریباً پنجاہ سال بیشود دران وقت کہ فقیر سبق فارسی پیش حضرتِ ایشان میخواندم میدیدم کہ حضرت ایشان

این کتاب را از مسوده بر کاغذ کشمیری بخط عمده و رسم الخط عربی نقل می فرمودند این
کتاب چھاپ نشده فقط یک نسخهٔ قلمی بدست حضرت ایشان در کتب خانه
موجود است در دیباچه آن بعد از حمد و صلوٰة می نویسند و انا مع قلت استعدادی
وکثرة شواغلی اردت ان اکتب نبذة علی قانون الاطباء وانظم الفوائد
والفرائد المنشورة فی ابوابها بحذف الاسانید والمکررات و
ایجاز المطولات وزیادة شیئ من المجربات لتسهیل الامر وتعمیم
الفائدة علی الطلباء والحقت قسماً من العلاجات المجربات الماخوذة
من کتب الحکماء المتبحرین فی هذا الفن من اهل العصر والقدماء
الی اخرہٖ - و در آخر آن تاریخ تالیف و فراغ از تسوید آن چنین تحریر فرموده اند -
قد وقع الفراغ من تحریر الرسالة الشریفة ضحوة الاثنین الثالث و
العشرین من شهر جمادی الاخرة المسلک فی شهور سنة اربعة
عشر بعد الالف وثلثمائة - ربنا اتمم لنا نورنا واغفر لنا انک علی
کل شیئ قدیر ط

انیس المریدین :- کتابی است عجیب و غریب مفید انام مقبول خاص و عام
مشتمل بر فوائد شریفه و ابحاث لطیفه و سلوک طریقه نقشبندیه - این کتاب
را در ذکر حالات و مناقب و فضائل و کرامات و وظائف و اوراد و عادات و
عبادات و سوانح عمری حضرت پیر بزرگوار والد ماجد خود قدوة الاولیاء خواجه
عبدالرحمن فاروقی قدس سرہٗ نوشته اند مشتمل است بر یک مقدمه و چهار
فصل و یک خاتمه مقدمه در بیان نسب شریف و اسمائے اجداد
کرام و ذکر مشائخ عظام و پیران طریقت بطریق اجمال .
فصل اول در ذکر عقائد مرضیه و [illegible] و بعضے مکارم اخلاق حضرت ایشان.

فصل دوم درباره علمیت ظاہری حضرت ایشان و تحقیق بعضی مسائل علمیه و تحریرات حضرت ایشان فصل سوم در بیان بعضی ادعیه ماثوره که حضرت ایشان در اوقات مختلفه میخواندند و ذکر تعویذها که برای امراض می نوشتند و ترتیب حزب البحر و ختم خواجگان و طریق تلقین مریدان فصل چهارم در ملفوظات و کرامات و خوارق عادات که از حضرت ایشان بصدور رسیده و بیان حلیه شریفه وغیر ذلک۔ خاتمه در بیان انتقال حضرت ایشان و ذکر تواریخ و مراثی شعرای عصر که در فراق حضرت ایشان املا فرموده اند۔

این کتاب مستطاب در ۱۳۱۶ھ بعد از وفات حضرت کلان تالیف شده است و در سنه ۱۳۲۸ در شہر امرتسر "مطبع مجددی" چھاپ شده در زمرهٔ احباب و مخلصین ہدیۃً تقسیم کرده شد بار دگر چھاپ نشده الحال نایاب است و شائقین در پس آن حیران و سرگردان۔

ترجمه عہود و مواثیق بزبانِ فارسی اصل کتاب در علم تصوف و اخلاق از امام شعرانی شیخ عبدالوہاب مالکی متوفی سنه ۹۷۳ است مرحوم شیخ عبدالرحیم نومسلم که طالب این فن و صاحبِ اخلاقِ حمیده بود مستدعی شد که عبارتِ عربی بفہم مانمی آید اگر حضرت ایشان ترجمه آن بفارسی بکنند ہر آئینه مفید عام خواہد شد و مایان ازان منتفع خواہیم شد پس حضرتِ ایشان ترجمه کردن آن بفارسی شروع کردند و قریب بنصف آن نوشتند بعدازان ازجهت عدم فراغت خود فقیر را امر کردند که تو ترجمهٔ آن بنویس حسب الامر من ہم چیزے نوشتم و با حضرت ایشان از اول تا آخر نظر ثانی و مقابله کرده تمام نمودیم، قلمی موجود است چھاپ نشده۔

انساب الانجاب۔ در علم تاریخ و شجرهٔ نسب جمیع حضراتِ خاندان مجددیه است۔

از حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی شروع کرده تا زمانه خود جمیع اولاد و احفاد و آباد و اجداد و خانواده
مجددیه را در آن قلمبند نموده اند و احوال هر یک و تعریف هر یک و سنه وفات هر یک نوشته
اند کتابی است جامع و مانع در باب حضرات مجددیه ضروری و خیلی نافع در دیباچه این
کتاب می نویسند و اما بعد مخفی مباد که علم انساب شعبه ایست از علوم دین که بمعرفت
آن حاصل می توان کرد شناخت ذوی القربی و ربط می توان نمود و آن درجات کفائت
و محترز می توان بود بآن از خبط دخل مدعیان کاذب در نسب که این جمله امور به قرآن مبین و
شرع متین است و درین باب خاص در نسب نامه حضرت مجددیه قدس الله تعالی
اسرارهم العالیه حضرت جد امجد قطب دائره معرفت شمس فلک شریعت سرگروه اهل الله
حضرت حاجی محمد فضل الله رحمة الله علیه کتابی نفیس مسمی به عمدة المقامات تصنیف
فرموده اند که در آن سیر حضرت سرور کائنات صلی الله تعالی علیه وسلم و نسب پاکش تا
ابوالبشر علیه السلام و واقعات سنین هجرت و احوالات خلفاء الراشدین رضوان الله
تعالی علیهم اجمعین و احوالات حضرت ائمه اطهار اهل بیت رسول مختار صلی الله تعالی
علیه وسلم و احوال و کرامات و خرق عادات پیران سلسله نقشبندیه از حضرت صدیق
اکبر رضی الله تعالی عنه تا زمان خویش و احوالات و نسب نامه اولاد و امجاد قطب ربانی محبوب
سبحانی حضرت شیخ مجدد الف ثانی رضی الله تعالی عنه تا وقت کتابت کتاب مذکور بتفصیل
و تحقیق بیان فرموده اند و سنه تالیف کتاب مذکور یک هزار و دو صد و سی و چهار واقع شده اما
بعد از آن تا وقت کتابت این اوراق کسی نسب خاندان عالیشان را نوعی که حضرت ایشان
بنیاد نهاده تتمه نکرده است و شعب حضرات کرام به اطراف و اکناف عالم آن قدر مشتت
و پراگنده افتاده است که غالباً هیچ رابطی و هیچ ناحیه از سکونت چندی از اولاد حضرت مجدد قدس
سره خالی نخواهد بود اگرچه استیعاب علم جمله یک شخص را از جمله محالات است اما بحکم لا یدرک کله
لا یترک کله آنچه علم این فقیر قلیل البضاعة بدنام کننده نکونامی خود محمد حسن المجددی

بآں رسیدہ بطریقِ تمہ کتاب عمدۃ المقامات در تحریر آوردم الی آخرہا قال التماس از ناظرین اینکہ جائیکہ بسبب لاعلمی غلطی بینند با صلاح آں کوشند و معذور دارند کا حصائے مخلوق خالق را سزا است وما توفیقی الا باللہ ۔ فی الواقع ایں کاری است دست بستہ و مشکل کہ حضرت ایشان بکوشش و محنت تمام جدّ و جہد بسیار و وسعتِ معلوماتِ خود بجمع و تحریر و تالیف آن موفق شدہ اند و ایں فقیر برائے سہولتِ فہم و آسانی دریافتن آبا و اجداد کتاب مذکور را اختصار نمودہ و فقط بر ذکر اسامی اکتفا کردہ بریک صفحہ کلان بطریق شجرہ مدورہ نقل کردہ است تا در پیدا کردن آبا و اجدادِ ہر شخص از فصول و ابواب متعددہ و ورق گردانی تمام کتاب وقتی واقع نشود کتابِ مذکور در شہر لاہور در مطبع "مشہور عالم" چھاپ شدہ و در حضراتِ مجددیہ بطریق ہدیہ اکثر توزیع شدہ است باقی ماندہ چند نسخہ در کتب خانہ موجود اند سنہ و تاریخ تالیف آن در آخر کتاب ایں طور نوشتہ اند وکان الفراغ من تالیف ھذا الکتاب یوم الاحد السادس والعشرین من شھر رجب الفرد سنہ ۱۳۴۰ وآخر دعونا ان الحمد للہ رب العالمین ۔

الاصول الاربعۃ فی تردید الوھابیۃ } در زمانہ تحریکِ خلافت فتنۂ نجدیت در سندھ پیدا شد و غیر مقلدان از جانب پنجاب و ہندوستان درین ملک سندھ سر بر آوردند. اشاعتِ مذہبِ خود کردند کتب و رسائل مذہبِ خود چھاپ کردند بسیاری از مولویان سندھ ہمراہ و ہمخیال آنہا شدند تا آنکہ مولوی دین محمد خانی ترجمہ کتاب مولوی اسمٰعیل دہلوی مسمی بہ تقویۃ الایمان بزبان سندھی مسمی بہ "توحید الایمان" شائع کرد فتنہ عظیمہ برپا شد و علمائے اہل السنۃ والجماعۃ حنفی المذہب ہم بمقابلہ آنہا برخاستند مناظرہ ہا کردہ اند و بحثہا نمودند و در جواب آنہا کتب و رسائل نوشتند۔

دران زمان حضرت ایشان این رسالہ در تائید مذہب حنفی وحمایت اہل السنۃ والجماعۃ تالیف کردہ شائع نمودند بخرج خود طبع کنانیدہ مفت تقسیم نمودند مقبولِ عام شد ودر اخبار "الفقیہ" امرتسر اشتہار آن شائع شد علاوہ از سندھ در ملک پنجاب وہندوستان بسیار مردمان بذریعہ ٹپال خواستند وعنقریب خلاص شد۔ در دیباچہ آن وجہ تالیف می نویسند۔

دمخفی مباد کہ دریں زمان فرقہ از اہلِ ہوا در اسلام پیدا شدہ است کہ خود را اہلِ حدیث می نامند ودر مقابلہ اہل السنۃ والجماعۃ خصوصاً مقلدین مذہب حنفیہ کارروائی ہائے مخالفانہ بہ پیمانۂ اعلیٰ بعمل می آرند ودر پس اطفائی نور ملت ومذہب بجان کوشان اند وبا عوام را در دامِ فریب خود آوردہ ہم مشرب خود نمودہ اند۔ بعد ازین ذکر مقتدایان این فرقہ وبیانِ عقائد فاسدہ اوشان مفصلاً در ہشت صفحہ تقریباً نمودہ می آرند کہ الحاصل اصول مابہ النزاع درمیان مقلدین وغیر مقلدین چہار چیز است ۱ التعظیم لغیر اللہ تعالیٰ۔ ۲ التوسل بالصالح الصلحاء والاستمداد منہا۔ ۳ الندا للغائب وسماع الموتی۔ ۴ الاتباع والتقلید لارباب المذاہب الاربعۃ این چہار چیز را وہابیہ شرک وکفر وبدعت میدانند۔ چنانچہ در عقائد آنہا بحوالہ کتب آنہا ذکر یافت واہل السنۃ والجماعۃ مقلدین مذاہب اربعہ این ہر چہار چیز را مباح ومسنون وواجب میدانند الحال بر ما مقلدان لازم است کہ دلائل اباحت وتسنن ووجوب امور معلومہ از روی کتاب اللہ وحدیث رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم واقوال وافعال سلف صالح وجمہور علمائی امت مرحومہ ثابت کنیم اما قبل از شروع در مقصود جماعت غیر مقلدین را عموماً وجماعت وہابیہ حنفی نمارا خصوصاً بکمال ادب معروض ۔ ۔ ۔ کہ برائے خدا پردہ تعصب وآتش قہر وغیظ بے محل کہ با مقلدان مذاہب دارند یکسو انداختہ بطریق انصاف

کہ احسن الاوصاف است بکمال فراخدلی فکر غائر منصفانہ بر مضامین رسالہ العجل آوردہ نتیجہ کہ مقتضائے انصاف باشد برارند کہ حق طلبی این است وخواہ نخواہ بمجرد سماع دلیل مخالف طبع بردد قدح آن نکوشند کہ این طریقہ نفس پروری است ۔ واللہ یہدی من یشاء الی صراط مستقیم ط

بعد ازان این چہار اصول را بدلائل قاطعہ و حجج ساطعہ از قرآن مجید واحادیث شریفہ واقوال سلف صالحین مدلل ساختہ بطرزی معقول بیان نمودہ اند ، کہ طالب حق را بغیر از اذعان و تسلیم چارہ نباشد ومذبذب القلب را بصراط مستقیم قائم و ثابت قدم گرداند در خاتمہ آن می نویسند وکان الفراغ من تحریر الرسالۃ ضحوۃ الاثنین الثامن عشر من شہر جمادی الاولی المنسلک فی شہور سنۃ ست واربعین بعد الالف وثلثمائۃ ۔

وانا الفقیر الی اللہ محمد حسن المجددی الفاروقی

اللّٰہم اختم لنا ولمن نظر فیہا بعین الانصاف

بالخیر والسعادۃ یا ذا الجود والمغفرۃ ۱۲

طریق النجات مع رسالہ التنویر فی اثبات التقدیر درین زمانہ آزادی وآزاد خیالی یک فرقہ دیگر پیدا شدہ است کہ خود را نیچریہ می گویند مانند فلاسفہ یونان تابع عقول ناقصہ وآرائے فاسدہ خود میگردند اموری کہ در شرائع ثابت شدہ وبعقل ایشان برابر نمی آیند مثل معراج جسمانی و عذاب قبر و میزان اعمال وغیر ذلک آنرا قبول ندارند وسرغنہ این فرقہ درہندوستان سر سید احمد بودہ وانگریزی خوانان این زمانہ اکثر باین بلا مبتلا شدہ اند ۔ حضرت ایشان برائے ہدایت این فرقہ ز الغا این رسالہ نافعہ تحریر فرمودند وبجوابہائی معقولہ ومثالہای واضحہ اصلاح آرای فاسدہ ایشان نمودہ اند چونکہ این رسالہ بزبان عربی

تالیف شده بود برادرم حافظ ہاشم جان برائے فہم عوام ترجمہ آن بزبان اردو نموده اصل رساله بعربی در یک کالم است و مقابل آن ترجمہ آن در دیگر کالم. حضرت ایشان بخرج خود آنرا در مطبع امرتسر چھاپ کنانیده شائع نمودند این رساله ہم خیلی مقبول عام شد. تا که در نصاب تعلیم انگریزی خوانان در مدرسہ سندالاسلام کراچی داخل شد و بعد از دو سه سال ممبران مدرسه جدید الخیال آمدند و این رساله را موقوف کردند. سنہ تالیف این ہر دو رساله در آخر یک ہزار و سه صد و چہل و نه ۱۳۴۹ نوشته اند.

العقائد الصحیحه فی بیان مذهب اهل السنة والجماعة { درمیان دو فرقه علمای ہندوستان دیوبندیه و بریلویه چند مسائل اختلافیه ہستند که باعث تفرقه عظیمه درمیان مسلمانان شده است ہریک فرقه و جماعت تکفیر و تضلیل فرقه دیگر و جماعت مخالفه خود میکنند و الحق که ہریک صراط مستقیم گذاشته راه افراط و تفریط پیموده اند و طریقه انصاف اعتدال را گذاشته جاده تعصب و عناد و غلو گرفته اند.

حضرت ایشان درین رساله وجیزه آنچه حق و صواب است و عقیده صحیحه اہل السنة والجماعة آنرا بطرز معقول و وجه مقبول بیان نموده ہستند و الحق که اسم بامسمی است و برائے ہدایت مسلمانان عروة الوثقی. اولاً عقائد اسلامیه بطریق اجمال از قواعد العقائد امام غزالی نقل کرده اند بعد ازان مسائل اختلافیه چون مسئله علم غیب و مسئله ایصال ثواب بارواح موتی. و مسئله بشریت و مسئله تعظیم لغیر الله تعالی و مسئله سماع موتی و مسئله توسل و مسئله نداء غائب. و مسئله زیارة قبور و مسئله شفاعت و مسئله اعراس مشائخ و مسئله امکان کذب و غیر ذلک بر وجه انصاف دور از تعصب و اعتساف بیان نموده اند فہلمّوا ایها الاخوان وعضوا علیها بالنواجذ تفوزوا بالفلاح والنجاح و سلامة الایمان

من غوائل الشیطان۔

این رساله ہم بزبان عربی مع ترجمۂ اردو در مطبع الفقیہ امرتسر چھاپ شده است اسل نامش ہمیں است کہ در عنوان مذکور شد صاحب مطبع فی تردید الوہابیۃ النجدیۃ از طرف خود ایزاد کرده نام و عنوان و سرورق آن بعندیۂ خود تحریر کرده است نہ از حضرت مصنف است۔

در آخر این رساله نوشته اند و لیکن ہذا آخر ما اردنا تحریرہ فی ہذا المقام اللہم انک تعلم انی ما اردت بہذا التحریر الا صیانۃ عقائد المسلمین عن الزیغ والضلال فان کان صوابا فمنک ولک المنۃ فانفع بہ عبادک المؤمنین وان کان خطأ فمن نفسی واسئلک العفو والغفران اللہم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعہ وارنا الباطل باطلاً وارزقنا اجتنابہ وصلی اللہ تعالی علی سیدنا محمد خیر خلقہ و نور عرشہ وعلی الہ واصحابہ واتباعہ وصالحی امتہ اجمعین امین وکان الفراغ من تحریر الرسالۃ یوم الاثنین الرابع عشر من شہر محرم الحرام سنۃ سنین بعد الالف وثلثمائۃ۔

رسالہ تہلیلیہ ۔ در شرح و تفسیر کلمۂ طیبہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ ۔ این رساله شریفہ تحریر فرموده اند از مطالعہ آن دل زنده و ایمان تازه میشود در تفسیر جزو اول این کلمۂ طیبہ مسائل توحید و اعتقادیات ذات و صفات باری تعالی و تقدس نوشته اند و در تفسیر جزو ثانی این کلمۂ طیبہ عقائد متعلقہ برسالت و نبوت نوشته اند در ہر دو مضمون نکات بدیعہ و لطائف غریبہ از طبع وقاد خود بیان فرموده اند و بعد از آن نسب نامہ آنحضرت اشرف المخلوقات علیہ الصلوٰۃ والسلام و ذکر ولادت آن سرور کائنات تا زمان بعثت و ذکر ازواج مطہرات

وبنیان وبنات وخلفاء واصحاب وخصائص ومعجزات وشمایل وعادات وسرایا
وغزوات بنوعی قلمبند نموده که دریا را در کوزه بند کرده اند وبه‌بین آن انسان از
جمله وقائع وحالات بطریق اختصار خبردار میشود و از کتب واسفار کبار مستغنی
می سازد۔

این رساله در حجم ۳۰ صفحه در مطبع "رفاه عام" اسٹیم پریس لاهور طبع شده است
مگر افسوس که کاتب آن در غلط نویسی قهر کرده در مسخ الفاظ و ترک عبارات و تحریف
درکلمات هرچه از دستش آمده بعمل آورده است۔ حضرت ایشان بدست خود
صحت نامهٔ آن نوشته بر ورق علحده چهاپ کنانیده اند مگر قبل از طباعت
صحت نامه بسیار نسخه‌هائے آن در اطراف واکناف عالم شائع شده رفته اند
سنهٔ تالیف آن در آخر رساله می نویسند (که بحمد الٰهی فقیر محمد حسن مجددی تاریخ پنجم
ربیع الثانی ۱۳۵۴ھ از تسوید رسالهٔ طفیلیه فراغت یافت)۔

تذکرة الصلحاء فی بیان الاتقیاء این رساله را خاص در ذکر آن اولیاء وصالحین
نوشته اند که حضرت ایشان در حال حیات
بچشم خود دیده اند و در خراسان وعربستان یا سنده و هند و بلوچستان بملاقات
اوشان رسیده اند واز صحبت وملاقاتِ آن درویشان صفا کیشان محظوظ
و بهره مند شده اند یکی خود ذکر و احوال اولیاء الله تعالیٰ و تقدس صیقل آئینهٔ دلها
وغذائے روحِ عاشقان است دوم طرزِ بیان وشیرینی زبان حضرت ایشان کار
انفاس عیسوی بجسم وجان مرده دلان میکند از مطالعهٔ حالاتِ آن مقربانِ بارگاه
احدیت دل زنده و روح تازه میشود و مهجوران و دور افتاده را از شنیدن اخبار آن اخیار
بوی بهشت بمشام جان می رسد ؎

چونکه گل رفت و گلستان شد خراب   بوی گل را از که جوییم از گلاب

چونکہ گل رفت و گلستان در گذشت　　نشنوی زین پس ز بلبل سر گذشت

اصل رسالہ بزبان فارسی است و تاریخ تالیف آن ۱۳۳۶ھ است کما صرح بہ فی احوالہ الشیخ تاج الدین الجوتیلری بعد ازان در ۱۳۴۷ھ کہ حضرتِ ایشان بر موقع عرس شریف بسرہند شریف رفتہ بودند فضائل مآب مولوی محمد فاروق بہرائچی و سعادتمند حافظ محمد ابو سعید صاحب مالک مطبع نظامی کانپور بشرفِ ملاقاتِ حضرتِ ایشان رسیدند این رسالہ را قلمی پیش حضرتِ ایشان دیدند و بسیار محفوظ شدہ اجازت طباعت آن خواستند و ہمراہ خود گرفتہ در مطبع رئیس المطابع کانپور در ۱۳۴۸ھ طبع کردند بخط نستعلیق نہایت خوشخط بر کاغذ عمدہ در شصت صفحہ چھاپ شدہ است درین ایام محب الفقرا و الصالحین صوفی شیخ عبدالرحیم صاحب کلکتہ والا برلئے ترجمہ کتاب بزبان اردو و طباعت آن بمصارف خود کوشان شدہ است ترجمہ آن ہم مولوی صاحبداد صاحب سلطان کوٹی طیار کردہ است مگر از جہتِ محاربات حاضر الوقت و انقلابِ دوران کاغذ نایاب و کار طباعت در معرض تعویق افتاد لیکن امید کہ حالا عنقریب مطبوع شدہ بدستِ دوستان خواہد رسید۔

حضرتِ ایشان تقریباً پنجاہ کس از اولیا و صالحین را درین رسالہ ذکر کردہ اند و از بزرگانِ سندھ مولوی عبدالرحمن صاحب سکھر والہ مخدوم صاحب مخدوم محمد مجددِ سیوہن والہ کہ جد مخدوم قاضی نصیر الدین بود۔ سیادت مآب سید حاجی محمد عثمان شاہ صاحب میرپوری۔ آخوند حمید اللہ بختیارپوری۔ مستجاب الدعوات حاجی محمد اسمٰعیل خان نظامانی نبیرۂ خلیفہ احمد خان نظامانی۔ ورس محمد ہاشم کڑلی والہ۔ حاجی میان عبدالواحد بوبکانی۔ میان تاج الدین صاحب جوتیاری والہ مرحوم حاجی محمد احسان جروار پدر حاجی علی محمد جروار۔ حاجی حافظ ابوبکر سیوہانی ثم الحیدرآبادی۔ حاجی سلیمان ٹکھرائی۔ مولوی عطاء اللہ صاحب سکھر والہ ہمشیرزادہ مولوی عبدالرحمن سکھر والہ و حاجی طیب

میمنٹ را دریں رسالہ یاد کردہ اند. اگر کسے طالب تفصیل حالات این بزرگان باشد دراصل رسالہ بہ بیند کہ این رسالہ موضوع آن نیست و در آخر این رسالہ بعضی عجائب وغرائب قدرت کہ حضرت ایشان بچشم خود دیدہ اند نیز اتماماً للفائدہ درتحریر آوردہ اند قابل دید عبرت اولی الابصار است.

شرح حکم شیخ عطاء اللہ سکندری } تقریباً در دو صد صفحہ در مطبع الفقیہ اخبار امرتسر باہتمام حکیم معراج الدین احمد در ۱۳۵۶ھ چھاپ شدہ است. در دیباچہ آن بعد از حمد و صلوۃ می نویسند اما بعد بخدمت برادران اسلام عموماً و اخوان الطریقہ خصوصاً مخفی مباد کہ کتاب مستطاب حکم تصنیف منیف شیخ العارفین امام المحققین ابوالفضل تاج الدین احمد بن عطاء اللہ الاسکندری نور اللہ ضریحہ در علم توحید و معاملۃ العبد مع ربہ از بہترین کتب مصنفہ این فن شریف ولب لباب و عطر گلاب آن است باوجود اختصار عبارات فخت مبانی و کثرت معانی و اشارات رائقات و بشارات عالیات آن خارج از حیطہ تحریر است در لغت عربی بران شروح متعددہ در تحریر آمدہ اند. فقیر محمد حسن مجددی در ۱۳۴۲ھ یکہزار و سہ صد و چہل و دو شرف مطالعہ بعضی شروح آن کتاب یافت بوی در دل گذشت کہ اگر بر عبارت شریفہ حکم شرح بلغت فارسی تحریر یابد ہر آئینہ برائے عوام طالبان حق زیادہ تر مفید خواہد شد کہ فہمیدن عبارات عربیہ درین ایام بر طبائع اکثر عوام شاق است باوجود قلۃ استعداد علمی و کثرت عوائق لازمی توکلاً علی فضل العمیم تاریخ غرہ ماہ ربیع الاول سنہ مذکورہ در تحریر شرح فارسی با مراعات اختصار شروع افتاد و در خاتمہ کتاب می نویسند وکان الفراغ من تحریر ھذہ النسخۃ الشریفۃ یوم السبت التاسع والعشرین من شھر صفر المظفر المسلک فی شھور سنۃ اربع واربعین بعد الالف وثلثمائۃ ربنا اختم لنا بالایمان

بحرمۃ سید ولد عدنان علی بن مؤلفہا الفقیر محمد حسن الفاروقی عفی عنہ۔

زہر بدی کہ تو دانی ہزار چندانم
مرا نداند ازین گونہ کسی کہ من دانم
با آشکار بدم در نہان زبد بترم
خدای داند ازین آشکار و پنہانم

پنج گنج۔ اسم با مسمی است مشتمل بر رسائل خمسہ و خزینہ اسرار نفیسہ است در سنہ یک ہزار و سہ صد و بیست و یک چون حضرت ایشان از سفر عربستان واپس تشریف آوردند این پنج رسالہ در یک جلد میانہ جمع نمودہ نام آن پنج گنج داشتند مسودہ آن در سفر طیار کردہ بودند۔

رسالہ اول در بیان سفر حجاز است کہ از تاریخ ۱۷ رمضان شریف ۱۳۲۰ھ با جماعت رفقاء و مریدان و اشراف سندھ چون شاہ صاحب سید عبد الحکیم شاہ ٹکھڑائی و پیر صاحب باقر شاہ و دیگران از سندھ سائیداد روانہ شدہ اند و باز تاریخ ۵ صفر بخیر مراجعت نمودہ اند تمام احوال سفر از اول تا آخر مفصل و مشرح نوشتہ اند۔

رسالہ دوم شرح چہل کاف حضرت شیخ عبد القادر گیلانی کہ در بندر جدہ بزبان فارسی نوشتہ اند و ترکیب نحوی و لغات مغلقہ آنرا حل نمودہ اند و در آخر آن نوشتہ اند کہ مخفی نماناد کہ درین ابیات مبارکات اگرچہ کمال الطاف ظاہر است اما مغفلین را بران غروری نباید زیرا کہ ہر جا اشارہ بمرید است و مرید کسی را گویند کہ بمراد مرشد موصوف باشد و بمتابعت پیر خود مشغوف قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ نہ کسانیکہ از حدود شرع قدم خارج نہادہ و تستر ظاہری بمریدی حضرت پیر قدس سرہ بکنند)۔

رسالہ سوم۔ در مناسک حج منتخب از مناسک شیخ ملا علی قاری شرح متوسط شیخ رحمت اللہ سندھی کہ تمام مسائل ضروری احرام و طواف و عمرہ واجبہ

ماثورہ در مقامات مقدسہ و مزارات متبرکہ بزبانِ فارسی در جزیرہ کامران نوشتہ اند۔
رسالہ چہل مر۔ احادیث مسلسل و مرویات حضرت شیخ سید محمد ابونصر دمشقی کہ بطریق سند متصل در ملک مکہ معظمہ از شیخ موصوف حضرت ایشان را رسیدہ با دہ خطبہ نبوی علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ۔
رسالہ پنجم۔ در حکم و نصائح دینی و دنیوی نافع در معاش و معاد بعبارت شیریں و دلپسند و بطرز جدید و سود مند نوشتہ اند این ہمہ رسائل قلمی یک جلد درمیانہ بدستخط حضرتِ ایشان است
سفر نامہ عربستان یعنی حجاز و عراق و شام شریف کہ از تاریخ ۲۲ شعبان المعظم این سفر مبارک عظیم الشان شروع کردند و تاریخ ۷ ماہ ربیع الاول ۱۳۴۳ھ بخیر تمام کردند۔ درین سفر نامہ احوال سفر با جماعت رفیقان و عجائب بلدان و آب و ہوائے ہر ملک و رسم و رواج مردمان و عادات و خصائل اوشان و قیمت ارزاق و حبوب و دیگر اجناس و سکہ ہائے مروجہ و پیمانہ ہائے ہر دیار و معنای الفاظ مستعملہ و نامہائے اشیاء جدیدہ چون تار برقی و ٹپال و ریل و ٹکٹ باصطلاح شان و شرح نول و کرایہ ہائے رائج الوقت و بیان مزارات متبرکہ اولیائے کرام و انبیائے عظام علیہم الصلوٰۃ والسلام و دیگر مقامات مقدسہ و عمارات قدیمہ و کیفیت انتظام و قواعد حکومت و آبادی شہرہا و مسافر خانہ ہا و سمت و مسافت آنہا و قطع منازل و مراحل و طی فیافی و قفار بسواری شتران یا بر کوب ریل گاڑی و گاہی بذریعہ کشتی و جہاز در بحار بنوعی مفصل و مشرح نوشتہ اند کہ برائے مسافران و زائران بلاد مقدسہ مشعل ہدایت و دلیل راہ میشود و این قدر دلچسپ و شیرین است کہ ہر کس بردارد تا تمام نکند از دست نگذارد الغرض کہ این سفر نامہ آئینہ معلومات عجیبہ و غریبہ است اصل رسالہ بزبانِ فارسی است۔

ومطبوع نشده مگر ترجمه آن بزبانِ سندھی بسعی وکوشش مخلص خاص حاجی محمد الله نغاری دو مرتبه چھاپ شده ودر صوبه سندھ شائع شده است مگر افسوس که هر دوبار طباعت صاف وصحیح نشده است امید که در مرتبهٔ سوم تدارک آن خواهند فرمود۔

الاشارة الی البشارة بمسئلہ اشاره کردن در تشهد ما بین علمائے احناف مختلف فیها است بعضی علماء اثباتِ آن میکنند وبعضی علماء منع آن۔ تازه حکیم علی نواز صاحب شکارپوری یک رساله مسمی به بشارت در اثباتِ آن تحریر کرده شائع نموده ودران رساله بر اقوال حضرتِ امام ربانی مجدد الف ثانی واستدلالات اوشان اعتراضها کرده وبر مکتوب شریف تردید نموده چونکه از طرز تحریر آن بوئے تعصب وعناد یا سوء ادب ظاهر می شد حضرتِ ایشان را این حرکت وجرأت او ناپسند آمده ودر تردید او وحمایت جدِ خود این رساله در منع اشاره وتائید قول حضرت مجدد به بسط تمام وتفصیل مالاکلام مع ادلّه منقوله از احادیث وروایات فقهیه واصول حنفیه تحریر نمودند چھاپ نشده است قلمی بقدر دو صد صفحه کلان در کتبخانه موجود است۔

رساله فی باب صحة الجمعه فی القریٰ مضمونش از عنوان ظاهر است. حضرت ایشان چون در قریهٔ ملک شاہو از مضافاتِ کوئٹه بلوچستان در ایام تابستان تشریف فرما می شدند اهلِ آن قریه نماز جمعه نمیخواندند باوجودیکه آن قریه دو مسجد کلان مع ملا وطالبان ودو محله دارد قصابی ودوکانداری وغیره وغیره در انجا میشود. حضرتِ ایشان برائے اقامتِ نماز جمعه در مسجد ملک شاہو که کلان تر از مسجد بایان است امر فرمودند بعضی علمائے آنجا در صحت نماز جمعه تردد کردند طالب فتویٰ ودلیل فقهی شدند. حضرتِ ایشان این رساله بزبان عربی محتوی بر دلائل وعبارات کتب فقهی تحریر نمودند وقول فقهاء که تعریف مصر به مالا

بیع اکبر مساجد لا اهله المکلفین بها کرده‌اند ترجیح داده فتوی بر فرضیت
جمعه داده‌اند بعد ازان بالاتفاق در قریهٔ مذکور نماز جمعه قائم گردید که تا الیوم قائم و جاری
است قلمی رساله بود و چهاپ نشده. مگر افسوس که حالا بدست نمی آید۔

لغات القرآن ۔ سنہ تالیف آن ننوشته‌اند مگر بخیال فقیر این آخری تالیفات
ایشان است که دران تفسیر الفاظ مشکله و لغات قرآن را بالفاظ سهله و مستعمله هم بزبان
عربی نوشته‌اند و فهم معانی لفظیه و ترجمهٔ آیات را بر مردمان سهل گردانیده‌اند. در دیباچه
آن بعد از حمد و صلوٰة می نویسند که مردمان در فهم معانی قرآن سه نوع اند. طبقهٔ
اولیٰ علمائے ربانی و فضلای راسخین اند که ایشان را در فهم معانی قرآن ضرورت
برجوع کتب تفسیر و لغات نمی شود و قلما یوجد فی هذا الزمان منهم شخص
الا ان یشاء ربی. طبقهٔ ثانیه عوام عجم اند که فقط الفاظ قرآن میخوانند و فهم معانی هیچ
نمی کنند و نه فرق میان حامدون و ساجدون و یعلمون و یعمهون
نمیدانند. و مع ذالک هم ماجورون ان صححوا الالفاظ و طبقهٔ ثالثه بین بین این دو
طبقه است که معانی الفاظ شایعه مستعمله در کلام عرب میدانند مگر لغات و اشارات
نمی دانند و کنت انا من هذا النوع فاردت ان اکتب جزءً فی حل اللغات
والاشارات ملتقطاً من تاج التفاسیر و غیرها الخ مثلاً در تفسیر سورهٔ اخلاص
می نویسند (الاخلاص) الصمد ۔ الذی یقصد علی الدوام ۔ لم یلد
الاولاد و لم یولد ۔ من الاب ۔ کفواً ۔ مماثلاً و هکذا من اول القرآن
الی آخره. تمام رساله بزبان عربی است قلمی است چهاپ نشده

و دیگر رساله و جیزه در قواعد تجوید و علم قرأت نوشته‌اند که آنهم چهاپ نشده
است چند صفحه است در ینجا نقل کرده می شود تا ضائع نشود۔

رساله در قواعد تجوید :- بسم الله الرحمن الرحیم

بدان اے عزیز وفقك الله تعالیٰ کہ این چند قاعدہ علم قرأت است کہ فہمیدن
وبعمل آوردن آن قاری قرآن مجید را ضروری است . **باب اول :-** در اصطلاحات
قاریان :- دو زبر یا دو زیر یا دو پیش را تنوین گویند- نون مجزوم را نون ساکن گویند
ادغام مخفی کردن حرف را گویند در قرأت . غنہ تردید آواز را گویند در خیشوم یعنی در
ابتدائی بینی- **اظہار** ترک غنہ وادغام را گویند **مدّ** کش کردن آواز را گویند-
مخرج جائے بر آمدن آواز را گویند از دہانِ قاری **باب دوم در قواعد**

ہر جا کہ تنوین یا نون ساکن آید حرف پسینہ را بباید دید اگر یا م یا نون یا و باشد
آنجا ادغام مع غنہ میشود- چون اِنْ يَّقُوْلُوْنَ و قَوْلًا مِّنْ رَّبِ الرَّحِيْمِ
وَاَنْ نَّاْخُذَ ومِنْ وَّرَائِهٖ واگر بعد تنوین یا نون ساکن ل یا ر آید در آنجا ادغام
بغیر غنہ می شود چون مِنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ وَ مَنْ لَّمْ واگر بعد تنوین یا نون ساکن
ت ث ج د ذ ز س ش ص ط ظ ف ق ك آیند آنجا غنہ خالص می شود کہ آنرا
غنہ اخفا گویند- چون كُنْتُمْ وَاُنْثَيَيْنِ وَاِنْ جَنَحُوْا وَمِنْ دُوْنِهٖ وَمَنْ
ذَا الَّذِيْ ومِنْ زَوَالٍ ومِنْ سُوْءٍ ومِنْ شَيْءٍ وَلَمَنْ صَبَرَ وَمَنْ ضَلَّ
ومِنْ طَيِّبَاتِ وَمَنْ ظَلَمَ وَاِنْ فَاتَكُمْ وَسَلٰمٌ قَوْلًا وَاِنْ كُنْتُمْ
واگر بعد تنوین یا نون ساکن حرف حلقی آید وآن شش حرف است ح خ ه ع
غ در آن جا اظہار می شود یعنی نہ غنہ میشود نہ ادغام چون مِنْ حَكِيْمٍ حَمِيْدٍ و مَنْ
خَلَقَ وَاِنْ هُمْ وَاِنْ اَنَا و سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ومِنْ غَفُوْرٍ-

بیان مد ہرگاہ پس از الف ہمزہ آید چو اٰمَ و اُولٰئِكَ یا پس از یای ساکنہ ہمزہ آید چون
بَرِيْٓءٌ یا پس از واو ساکنہ ہمزہ آید چون قُوْلُوْٓا اٰمَنَّا در ہر سہ صورت مد قصیر بقدر
سہ الف میشود واگر پس از الف حرف مشدد آید چون وَلَا الضَّآلِّيْنَ یا پس از واو

ساکن حرف مشدد آید چون اَتُحَاجُّوْنِّیْ یا پس از پائے ساکنہ حرف مشدد آید
چون در ہر سہ صورت مدّ طویل بقدر پنج الف میشود۔
بیانِ اوقاف:۔ م علامت وقف لازم است ط علامتِ وقف مطلق
است یعنی بالاطلاق بلاخوف وقف باید کرد ج علامتِ وقف جائز است۔
یعنی وقف اولیٰ وصل جائز ز علامت وقف مجوز یعنی وقف جائز وصل اولٰے
صلے علامت وصل است یعنی وصل کن ہر دو کلمہ را باہم ق علامت وقف بطریق
امر است یعنی قف علیہ لا علامت لاوقف بینہا است۔ **بیان قلقلہ** و حروف آن
پنج است کہ در لفظ **قطبجد** جمع است یعنی ہرگاہ ہر یکی ازیں حروف پنجگانہ وقف
آید آنجا تردید صوت بر مخرج حرف باید کرد چون مِنْ وَّاقٍ ط وَ نُوْطٍ ط وَمَا بٍ ط
وَ بَهِيْجٍ ط وَ مَشْهُوْدٍ ط **بیان مخارج حروف** مخارج علی العموم سہ است۔ کہ
حروف تہجی بران تقسیم است ب ف م و این چہار حرف شفوی اند یعنی از لب
ہائے قاری ادا میشود د ت ث ج ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ق ک ل ن ی
این ہژدہ حرف لسانی است کہ باتصال لسان بیک طرفی از اطراف دہن قاری ادا
می شوند و ح خ ھ ء ع غ این شش حروف حلقی اند کہ در حلق قاری ادا می شوند۔
قاعدہ:۔ ہر جا کہ بعد میم ساکن حرف با یا حرف میم آید آنجا نیز غنہ لازم است۔
چون يَعِظُكُمْ بِهٖ وَ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ **قاعدہ:۔** ہرگاہ دو ہمزہ باہم جمع آیند
جائز است کہ ہمزہ ثانیہ مبتدل بالف کنند و بران کلمہ مد کنند چون آٰلْـٰٔنَ وَ آٰللّٰهُ
اَذِنَ لَكُمْ و جائز است کہ ہر دو ہمزہ را بحالت خود گذارند چون ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ
خَلْقًا وَ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ **قاعدہ:۔** چون دو حرف از یک جنس باہم آیند
اگر حرف اول ساکن باشد در ہم جنس خود کہ متحرک است مدغم می شود چون اَمْ مَّنْ خَلَقَ
السَّمٰوٰتِ وَاذْكُرْ **قاعدہ:۔** حرف را اگر متحرک بفتحہ یا ضمہ باشد پر خواندہ میشود

چون مَرْدُوْدُ مَرْجِعُهُمْ وغیرہ واگر متحرک بکسرہ باشد آنجا خفیف خواندہ می شود چون
بِرِزْقٍ وَرِجَالٍ وَغَيْرِه واگر ساکن باشد ماقبل اورا باید دید اگر مفتوح باشد پر خواندہ شود۔
چون وَارْتَقِبُوْا واگر ماقبل مضموم باشد آنجا نیز پر خواندہ می شود وَمَنْ يَكْفُرْ واگر
خود ساکن وماقبل او مکسور باشد آنجا خفیف خواندہ میشود چون فِيْ مِرْيَةٍ مِّنْهُ
واگر بر حرف را وقف آید آنجا نیز ماقبل را باید دید اگر مفتوح باشد چون سَقَرْ آنجا پر
باید خواند واگر ماقبل مضموم باشد آنجا نیز پر باید خواند چون سُعُرْ واگر ماقبل مکسور باشد
آنجا خفیف باید خواند چون فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ **قاعدہ:۔** لفظ مبارک
اَللّٰهُ ہر جا پر خواندہ میشود الا اگر حرف ماقبل آن مکسور باشد آنجا باریک خواندہ میشود۔
مثال پر خواندن چون اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَ اِنَّ اللّٰهَ وَ هُوَ اللّٰهُ ومثال
باریک خواندن چون لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَ اَمْرِ اللّٰهِ وامثال
آن **فائدہ:۔** لفظ عَلَيْهِ در تمام قرآن مجید ہر جا بکسر ہا خواندہ میشود،
الا در سورہ فتح در آیت بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللّٰهَ کہ در آنجا بضم ہا خواندہ میشود۔
فائدہ:۔ لفظ يَوْمَئِذٍ در تمام قرآن مجید بفتح میم خواندہ میشود الا در سورۂ
ہود و سورہ معارج کہ در آن ہر دو سورہ يَوْمِئِذٍ بکسر میم خواندہ می شود۔
فائدہ:۔ لفظ اَنَا بالف نوشتہ میشود مگر در قرأت چون اَنَ بغیر الف خواندہ
میشود در سورہ کہف لٰكِنَّا نیز ازین قبیل است کہ لٰكِنَّ خواندہ می شود۔
فائدہ:۔ در قواعد سابقہ تحریر گذشتہ کہ ہر جا بعد تنوین یا نون ساکن ل یا ر آید
آنجا ادغام می شود الا در سورہ قیٰمۃ کہ در آنجا مَنْ رَاقٍ بفک ادغام خواندہ میشود
فائدہ:۔ بر سر ہر سورہ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ خواندہ میشود الا بر سر
سورہ توبہ کہ آن بغیر بسم اللہ است وجہش این کہ بسم اللہ برائے فصل بین السورتین
است و در سورۂ انفال و توبہ فصل معنوی نیست **قاعدہ:۔** ہر جا کہ زیر خبری آید